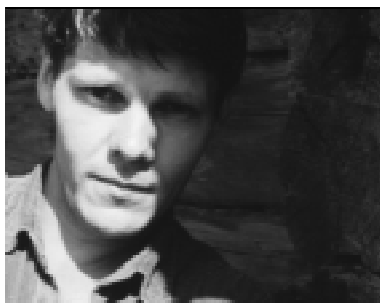

Сяргей Шапран

...з усіх сэрцаў самае балючае,
самае нервовае – гэта сэрца пісьменьніка...

Уладзімір Караткевіч: “Прыміце мяне такім, які я ёсьць”

Да гісторыі выдання “Каласоў пад сярпом тваім”

*“Прасьвятленьне гэта – не такая лёгка рэч, як вы думаеце.
Усё было там. За нашае прасьвятленьне прыйшлося сьлязьмі
і крывёю плаціць. А на падман вы мяне не штурхнеце.
Прыйшла чарга сказаць у нашай літаратуры самую ічырую
праўду. Мы людзі, мы грашым, і падманваем часамі, і робім,
што хочаце, але ў адным ёсьць нашая праўда, і мы павінны быць
нязломнымі, і ніякія меркаваньні кан’юктурнага парадку, ніякія
меркаваньні грашова ня могуць нас зрушыць”.*
Ул. Караткевіч

Уладзіміру Караткевічу ў мінулым годзе было б 75 гадоў. “Было б” – гэты ўмоўны лад усё жыццё перасьледаваў пісьменьніка. Невыпадкова яшчэ ў 1967 годзе Янка Брыль сказаў: “Давайце падумаем аб тым, які пісьменьніцкі лёс у гэтага чалавека. Ці многа мы знойдзем людзей, якія будуць пісаць, пісаць, а іх ня будуць друкаваць, і ўсё ж такі пасля гэтага чалавек зноў садзіцца і піша”. У дадзеным выпадку Іван Ан-

тонавіч гаварыў з прычыны невыдання рамана Ул.Караткевіча “Каласы пад сярпом тваім”, цяпер ужо вядомага па-за межамі Беларусі, а тады, у сярэдзіне 60-х, ад аўтара патрабавалі карэнным чынам перарабіць свой твор...

Як сьведчыў у тым жа 1967 г. сам Караткевіч, над раманам ён працаваў працяглы час: “Я доўга думаў, 12 год збіраў матэрыялы, гадоў 8 пісаў і да цяперашняга часу не канец”. Згодна ж манаграфіі Анатоля Вераб’я “Уладзімір Караткевіч. Жыцьцё і творчасць”, задума напісаць твор пра паўстаньне пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага ўзьнікла яшчэ на пачатку 50-х. Але, з другога боку, у адным з нататнікаў пісьменьнік адзначаў, што пачатак рамана нарадзіўся 7 жніўня 1959 г. ля Азярышча на Рагачоўшчыне. Так ці не, аднак дакладна вядома, калі праца была скончаная – у канцы рукапісу ёсьць пазначэньне: “Канец першай кнігі. 18 мая 1964 г. 23.47”.

Упершыню “Каласы...” былі надрукаваныя ў 1965 г. у часопісе “Польмя” (№№ 2-6). Хоць, як прыгадаў у сваёй кнізе “Жыцьцё і ўзнясьненне Уладзіміра Караткевіча: Партрэт пісьменьніка і чалавека” А.Мальдзіс, у рэдакцыі, насыцджанага герцовічаўскімі адмоўнымі ацэнкамі папярэдніх твораў Ул.Караткевіча, раман друкаваць ня дужа сьпяшаліся. І хаця ўсё ж надрукавалі, але, трэба думаць, самому аўтару радасьці ад таго было няшмат – справа ў тым, што ў “Польмі” раман зьявіўся ў часопісным, скарочаным выглядзе, пасля чаго аўтар прапанаваў свой твор выдавецтву “Беларусь”, узначальваў якое ў той час Захар Матузаў, ня член Саюза пісьменьнікаў, а звычайны партыйны функцыянер, накіраваны з ЦК...

Трэба заўважыць, што, як прыгадаў зноў жа А.Мальдзіс, на “сінкліце” сяброў (рэі вёў Рыгор Барадулін) было вырашана, што Мальдзіс напіша рэцэнзію – толькі як мага дыпламатычнай, са спасылкамі на гісторыкаў (“каб выбіць падрыхтаваныя козыры ў Герцовіча і іжэ з ім”). Рэцэнзія пад назвай “Праўда мастацкая і праўда гісторыі” зьявілася 6 жніўня 1965 г. у “ЛіМе”. “Хаця ў рамана “Каласы пад сярпом тваім” гаворка ідзе пра падзеі стогодовай даўнасьці, аўтар напісаў вельмі сучасны твор, дзе далёкае мінулае асэнсавана з пазіцыі сёньняшняга дня. Напісаў страсна і зацікаўлена, як гэтага і патрабуе адна са слаўных старонак гісторыі нашага народу”, — рэзюміраваў аўтар рэцэнзіі. Між тым не змаўчаў і Я.Герцовіч. Крытык-вульгарызатар, нібы палемізуючы са станоўчай рэцэнзіяй А.Мальдзіса, друкуе 9 верасьня ў “Советской Белоруссии» артыкул «Лёс чалавечы і лёс народны». Па словах Адама Іосіфавіча, побач са слухнымі крытычнымі меркаваньнямі (аб празьмернай “даросласьці” і рытарычнасьці словаў і думак галоўнага героя Алесья Загорскага) там былі і шматлікія тэндэнцыйныя пасажы. Караткевічу інкрымінавалася, што ён рэалізаваў задуму толькі часткова, нават “на другім плане” не знайшоў месца для сацыяльных “нізоў”, што ён, ідэалізуючы Загорскага, ледзь не пашырае ідэі класавага міру “паміж прыгоннікамі і прыгоннымі”. У заключэньне Я.Герцовіч сьцьвярджаў, што Караткевіч “пасьпяшаўся з публікацыяй”, што яму яшчэ трэба ня мала папрацаваць над раманам, “каб у ім зьліліся ў адно лёсы чалавечыя і лёсы народныя, загаварыла поўным голасам сапраўдная гісторыя”. “Такім чынам, у артыкуле Герцовіча ставілася пад сумненьне мастацкая і гістарычная вартасьць “Каласоў...” увогуле. Ад раманиста патрабавалася, каб ён напісаў новы, прынцыпова іншы твор”, — падводзіў вынік А.Мальдзіс. Сам жа Караткевіч назаве герцовічаў артыкул “бездапаможнай дурасьцю”. “Я плюю, нават рэклама, але матузы могуць насыцеражыцца”, — напіша ён у лісьце да А.Мальдзіса і нібы ў ваду будзе глядзець...

Так званую закрытую выдавецкую рэцэнзію на “Каласы...” будзе пісаць Максім Лужанін, пазаштатны рэцэнзент выдавецтва. Аляксандр Амвросьевіч да сваёй справы падышоў надзвычай адказна – яго рэцэнзія займае 74 машынапісныя старонкі падрабязнейшага аналізу рамана. 74 старонкі, абсалютная большасьць з якіх – негатыўна крытычныя...

Ня будзем сьцьвярджаць, быццам усе выказанья рэцэнзентам заўвагі былі беспадстаўнымі. У нечым Аляксандр Амвросьевіч меў рацыю. Да таго ж яшчэ ў пер-

шых радках ён адзначаў: “Вельмі здольная рука напісала значны і цікавы твор, можа быць, першы гістарычны раман у нашай літаратуры, запаўняючы прабел ня толькі на чытацкіх паліцах, а перад усім у нашым веданні карцінаў мінулага часу, гераічных і трагічных падзеяў напярэдадні паўстання 1863 году. [...] ...у гістарычнай тэме Ул.Караткевіч знайшоў сябе як пісьменьнік і гістарычная тэма ў нас знайшла свайго пісьменьніка”.

Але былі ў той рэцэнзіі, сярод іншага, зробленыя такія высновы, якіх не прыняў ня толькі аўтар “Каласоў...”, але, як паказаў час, і яго калегі; высновы, якія павінны былі прымусіць аўтара грунтоўна перарабіць свой твор ў адпаведнасці з тагачаснымі патрабаваннямі, як бы мы цяпер казалі, вульгарна-сацыялагічнага ўяўлення пра XIX ст. наогул і пра беларусаў, у прыватнасці. Да таго ж Караткевічу прапаноўвалася пераглядзець яго разуменьне прычынаў паўстання 1863 г. Калі б пісьменьнік паслухмяна зрабіў гэта, ён пайшоў бы насуперак ня толькі самому сабе, але і гістарычнаму праўдзе. І Уладзімір Сямёнавіч, улічыўшы шмат якія лужанінскія заўвагі (у выніку аб’ём рамана значна паменшыўся – Караткевіч гаварыў пазней: “Заўвагі Лужаніна я прыняў, але з 70 аркушаў я давёў да 50 аркушаў. Тыя заўвагі, якія не маглі пашкодзіць асновам майго рамана, я прыняў”), тым ня менш не зрабіў галоўнага – таго, пра што і пісаў М.Лужанін: “Чытаючы і ацэньваючы раман, ня будзем ні на хвіліну забываць аўтарскую задачу: напісаць гістарычны твор пра жыццё народу, а ня хроніку фаміліі князеў Загорскіх. Апошняе было б занадта вузка і ня варта намаганьняў сучаснага мастака, чыя цікавасць і ўмельства ня могуць ня быць скіраваны на жыццё народу, высьпяваньне рэвалюцыйнай сітуацыі і перадумоваў выбуху паўстання”. Да таго ж рэцэнзент лічыў, што “трэба паставіць правільна мастацкія і сацыяльныя акцэнт”. Адзін з тых “акцэнтаў” заключаўся ў наступным: “На жаль, вёска з усімі жахамі прыгону, калі на людях езьдзілі верхам, засякалі розгамі, зацкоўвалі сабакамі, выпіскалі па кроплі пот і кроў, не знайшла яшчэ належнага месца ў рамане”; “Дом Загорскіх, бацька, маці, іх багацьце, выхаваньне Алеся апісаны з веданьнем тагачаснага жыцця, на дастойным літаратурным узроўні. Аднак ёсьць ва ўсім гэтым пэўная доля замілаваньня, многія апісаньні зьяўляюцца як бы самаэтэй, а не сродкам паставіць сацыяльныя акцэнты. Вельмі мала тут адносінаў Алеся да асяроддзя, куды ён трапіў пасля вясковай хаты, мала “вачэй”, калі можна так сказаць, хлапчука, з якога пачынаюць выбіваць любяе яму, мужычае. Відаць, не з замілаваньнем глядзіць ён на незлічоныя багацьці (бацькі і дзеда), а здзіўлена і крыху трагічна, наколькі дазваляе яму ўзрост.

Багацьця ж у Загорскіх неверагодна шмат, наўрад ці столькі мелі ўсе магнаты разам у Беларусі. Карцінная галерэя магла б зрабіць гонар любой дзяржаве. Царква – зноў жа ўнікум, будынкі – нешта большае за стварэньні сусьветнай архітэктуры, коні, сабакі – цуда хараства.

Аўтар ведае, і добра было б, каб гэта веданьне перадавалася чытачу, што магнаты скарбы, здабыткі старажытнага дойлідства, жывапісу – геній народу, яго пот і кроў. Гэта нас дзівіць і ўражае, але захапленьне мастацкімі каштоўнасьцямі ня можа пераносіцца на тых, хто імі ўладае”.

І ў выніку – жорсткая прапанова: “Паказ беларускай вёскі, беднай, праз якую і для якой адбылося паўстаньне – першае, аб чым мусіць быць аўтарскі клопат. Аўтар вольны ў выбары сродкаў – увесці яшчэ вёску, яшчэ сялянскую сям’ю або некалькі іх – бясспрэчна адно, што такія сродкі павінны быць знойдзены ў імя гістарычнай і мастацкай праўды. Адна справа паказаць пад час бунтаў натоўп, а такі і ёсьць у рамане, і зусім іншае – індывідуалізаваць натоўп, скласці яго з людзей, знаёмых чытачу раней па іх жыцьці, учынках, горкай долі”...

Апошняю кропку ў сваіх заўвагах Лужанін паставіў 30 лістапада 1965 г. Дружную рэцэнзію пісаў ужо рэдактар выдавецтва “Беларусь” Леў Салавей, ён жа – рэдактар кнігі Ул.Караткевіча... Пасля яго будуць папракаць у тым, што ў яго няма

сваёй ўласнай пазіцыі па раману, што ён спасылаетца выключна на лужанінскія паметы (і насамрэч, у сваёй рэцэнзіі Л.Салавей не аднойчы напіша, што няма патрэбы зноў паўтараць тое, што “падрабязна, грунтоўна і, галоўнае, доказна” “напісаў на 74-х старонках пазаштатны рэцэнзент Максім Лужанін”). Аднак у тым выпадку, пазьней, Салавей проста не паўторыць (не адважыцца паўтарыць?) тое, аб чым напісаў у сваёй рэцэнзіі, і аб чым у той час меў гутарку з аўтарам “Каласоў...”. Пісаў жа ён літаральна наступнае: “выдаць у гэтым выглядзе раман, на маю думку, не ўяўляецца магчымым”. Гэта быў вердыкт, які вынес штатны супрацоўнік выдавецтва і рэдактар кнігі. Пасля гэтага ўсе рэверансы ў бок аўтара “Каласоў” (“Перагарнуўшы апошнюю старонку гэтага аб’ёмнага рукапісу, міжвольна спраціваўшы сваю ўвагу на маштабнасьці аўтарскай задумы, на незвычайнай працавітасці пісьменьніка, які паставіў перад сабою задуму асвятліць мастацкімі сродкамі адзін з цікавых перыядаў у гісторыі нашага народу – падрыхтоўку і выбух паўстання 1863 году. Нарэшце, прыемна здзіўляе, калі можна так сказаць, сам “гістарызм” раману, — уменне аўтара прыцягнуць чытацкую ўвагу да пэўных фактаў, канкрэтных асобаў і падзеяў, якія і сёння яшчэ ў той ці іншай ступені хвалююць даследчыкаў і мастакоў. [...] Нельга не вітаць такіх крокаў вельмі здольнага маладога празаіка, талент якога вольна ўжо колькі гадоў жывіць гістарычная тэматыка”) не мелі ўжо абсалютна ніякага значэння. Напісаўшы, што твор у такім выглядзе выдаваць нельга, Л.Салавей (каму цяпер вядомае гэтае прозьвішча?) паставіў на рамане крыж.

У чым жа заключаліся тыя прэтэнзіі? Яны былі ўсё тым жа – лужанінскія. Л.Салавей пісаў: “[...] Сапраўды, пры ўважлівым чытанні многіх соцень старонак раману хочаш ня хочаш, а міжвольна складваецца ўражаньне, што перад намі не гістарычнае мастацкае палатно, на якім павінна было б знайсці адлюстраваньне жыццё зьявіленага народу, а нейкая хроніка княжаскага роду Загорскіх з самым падрабязным пералікам усяго, што думалі і рабілі яго прадстаўнікі. Атрымаўся вельмі прыкметны і, на маю думку, нічым не апраўданы перакос, які наносіць ідэйна-мастацкую шкоду твору. Паставіўшы на першы план такіх герояў як князь Алесь Загорскі, яго дзед, бацька і некаторых іншых, пісьменьнік тым самым шчыльна засланіў імі ўсё, што рабілася за тоўстымі сьценамі палацаў. Мы фактычна ня бачым народу, ня ведаем яго дум, не ўяўляем яго жаданьняў, не адчуваем на поўную сілу яго гневу і крыўды на беспрасьветнае, нечалавечае сваё існаваньне. І разам з тым са скрупулёзнасьцю незвычайнай Ул.Караткевіч апавядае і паказвае нам незлічонае багацьце гаспадароў Загоршчыны і іншых “дваранскіх гнёзд” Прыдняпроўя, дзе кожны камень быў абліты потам і крывёю простага чалавека – сапраўднага тварца гэтых каштоўнасьцей.

Нелагічны разрыў у паказе “вышэйшага сьвету” і “людской чэрні”, іх узаемаадносінаў зноў-такі робіць перакос пры расстаноўцы ў кнізе сацыяльных сілаў.

Ня можа не выклікаць унутранага пратэсту і бязьмежны альтруізм галоўных герояў. Іх дабрачыннасьці няма мяжы. Іх справы, здаецца, толькі і заслугоўваюць таго, каб непрадзятая летапісцы занеслі іх у аналы гісторыі. І такімі добрымі, чалавечнымі, душэўнымі пісьменьнік малое герояў-князёў праз усю кнігу.

Больш шырокага, мастацкі апраўданага раскрыцьця патрабуюць многія мясціны ў кнізе. Возьмем хоць бы сабе герояў, якія, паводле аўтарскай задумы, нясуць у сабе зарад супраціўленьня ўладам, у прыватнасьці бунтар-адзіночка Корчак, затым Кагуты. Падчас вельмі пункцірна і цьмяна ўяўляем мы ход іх думак, прычыннасьць іх паводзінаў і ўчынкаў. Далей. Вельмі прынцыповае значэнне ў сацыяльным плане маюць тыя сцэны, дзе малоецца сялянская змова супраць паноў. Дарэчы, на гэта зьвяртае ўвагу і рэцэнзент. “Найгорш, — піша ён, — што змова гэта ператвараецца ва ўзвельчэнне Загорскіх”. І гэтак далей.

Зрушыўшы сацыяльныя акцэнты аўтар тым самым ня толькі нанёс твору страты

ў ідэйным плане, але і ў мастацкім. Атрымалася відавочная аднабокасьць у паказе народнага руху напярэдадні 1863 году і тым самым аднабокасьць ў абмалёўцы пэўнага гістарычнага перыяду.

У рамане, нават пасьля аўтарскіх скарачэньняў, засталася дужа многа непатрэбных сцэнаў і апісаньняў, якія страшэнна загрузваць кнігу, робяць яе расьцягнутай і пульхай і, безумоўна, не надаюць ёй неабходнай сюжэтнай стройнасьці. Лірычныя адступленьні часам настолькі мнагаслоўныя, што зьбіваюць увагу чытача на другараднае або выводзяць яго за межы часу і прасторы.

Доўга і шмат можна гаварыць пра хібы твору. Яны раскіданыя па многіх разьдзелах. Адны больш дробныя і іх параўнальна няцяжка пазьбегнуць. Другія куды сур’ёзней і выправіць іх адным росчыркам п’яра ніяк нельга, бо зьвязаныя яны з канцэпцыяй, якая вылілася ў неадпавядаючыя гістарычнай праўдзе формы адносінаў паноў да сялянства і сялянства да паноў. Менавіта на гэтым трэба аўтару засяродзіць усю сваю ўвагу. [...]

Аднак, як адзначаў Салавей, калі многія “прыватныя заўвагі і прэтэнзіі” першага рэцэнзента ў абсалютнай большасьці ўлічаныя і прынятыя аўтарам (“Уладзімір Караткевіч, на вялікі жаль, прыняў якраз другараднае, усё тое, што больш-менш выпраўлялася (у асноўным за кошт купюраў)”), дык “крытычныя заўвагі больш сур’ёзнага характару”, на якіх і трымаецца ідэйная канцэпцыя рамана, аўтар “адхіпіў ці пакінуў без належнага крытычнага асьмысленьня”. Прычым, заўважаў Салавей, “безумоўна, выправіць усе адзначаныя М.Лужаніным хібы, справа ня з лёгкіх, аднак абсалютна неабходная. І кампрамісу тут ня можа быць. Як ня можна дапусьціць і думкі, што падобны характар працы над рукапісам трэба ці варта ажыццявіць у сьценах выдавецтва”. Да таго ж рэцэнзент па наіўнасьці ці па іншай якой прычыне дадаваў: “Мне думаецца, што менавіта вялікі аб’ём праўкі больш за ўсё напалохаў аўтара і выклікаў у яго своеасаблівую ахоўную рэакцыю, якая праявілася ў звычайным непрыняцьці ўсіх абгрунтаваных заўвагаў рэцэнзента”.

Ужо ў заключэньні ён уносіў наступныя прапановы: 1. рукапіс Ул.Караткевічу вярнуць; 2. “паколькі дапрацоўка рамана мяркуецца грунтоўная”, таму “не абмяжоўваць пісьменьніка канкрэтным тэрмінам, а даць яму поўную магчымасьць бяз сьпешкі давесьці кнігу да належнага ідэйна-мастацкага ўзроўню”. Што і казаць – прапанова вельмі велікадушная...

Трэба думаць, пасьля гэтага Караткевіч апынуўся ў няпэўным становішчы. Выказаныя абодвума рэцэнзентамі “заўвагі” выглядалі ніяк не “заўвагамі” – з боку Л.Салаўя гэта наогул былі патрабаваньні, не інакш. Аднак для Уладзіміра Сямёнавіча яны былі абсалютна непрымальнымі. Такім чынам, “Каласы...” выдадзены, здаецца, быць ужо не маглі. Кола замкнулася. (Тут дарэчы будзе яшчэ прыгадаць словы А.Мальдзіса: “І віна за цікаваньне пісьменьніка ў вялікай ступені кладзецца, сёньня трэба прама сказаць, на тагачаснага сакратара ЦК КПБ па пытаньнях ідэалогіі С.А.Пілатовіча. Гэта ён быў супраць выданьня “Каласоў...” асобнай кніжкай. [...] Прозьвішча Караткевіча ўпаміналася ў розных афіцыйных выступленьнях як жупел ідэйнай заганнасьці, ледзь не варожасьці”.)

Напэўна, ня ведаючы, што ў такой сітуацыі рабіць, Караткевіч прыбягае да крайняй меры – 17 кастрычніка 1966 г. ён піша заяву на адрас сакратарыяту Саюзу пісьменьнікаў Беларусі: “Я здаў раман “Каласы пад сярпом тваім” у выдавецтва “Беларусь” два гады назад. Рэцэнзію на раман пісаў М.Лужанін. Некалькі месяцаў пасьля таго я сядзеў над рукапісам, дапрацоўваючы яго.

Цяпер у выдавецтве з раманам зноў узніклі цяжкасьці. Патрабуюць зьмяніць канцэпцыю (а яна ў мяне, лічу я, адпавядае эпосе, якую апісваю, норавам людзей, праўдзе аб паўстаньні 1863—64 гг.), адсунуць на другі план галоўных герояў, прыпісаць сялянству тую ролю ў паўстаньні, якую яно пачало адыграваць значна пазьней (аб чым будзе ў другой частцы рамана).

Прашу сакратарыят Саюзу пісьменьнікаў абмеркаваць мой раман і выказаць сваю непрадузятую думку аб ім, з тым, каб кончыць з гэтымі бясконцымі, неабгрунтаванымі затрымкамі”.

Просьба Караткевіча не застаецца не заўважанай – у той жа дзень сакратар праўлення СП БССР Іван Мележ звяртаецца ў выдавецтва “Беларусь” з просьбай прадставіць ня толькі рукапіс “Каласоў...”, але і рэцэнзію М.Лужаніна...

Аб’яднанае пасяджэнне сакратарыяту, секцыяў прозы і крытыкі адбылося 22 лютага 1967 г. Старшынстваваў на ім Іван Паўлавіч Мележ (пасля Я.Брыль скажа: “Падумаць толькі: быў час, калі выдаўцам даводзілася даказваць, што “Каласы...” трэба выдаць асобнай кніжкай. І дзякуй Мележу, які тады заступіўся за раман на абмеркаваньні, па сутнасці арганізаваў яго”).

Добрае слова аб рамане гаварылі ўсе без выключэння выступаючыя. Што ж датычыць хібаў “Каласоў...”, дык, на думку першых прамоўцаў, яны былі ня вельмі істотнымі. Асабліва аўтарэтэтай уяўляецца пазіцыя гісторыка Генадзя Кісялёва, які, будучы сьпецыялістам па апісаннай у рамане эпасе, невыпадкова задаўся самым істотным пытаннем: наколькі правільна адлюстроўвае гістарычныя падзеі у рамане аўтар? (Дарэчы, Г.Кісялёў, які ў той час працаваў у Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Літоўскай ССР, сьпецыяльна прыехаў па запрашэнні кіраўніцтва Саюзу пісьменьнікаў на абмеркаваньне “Каласоў...”). Аднак, здаецца, першыя прамоўцы знаходзіліся ў некаторай разгубленасці. Справа ў тым, што хоць раман чыталі ўсе прысутныя, аднак далёка не ўсе былі знаёмыя з лужанінскай рэцэнзіяй. Сам жа яе аўтар на сходзе не прысутнічаў – зьехаў на сустрэчу з выбаршчыкамі. Таму, уласна кажучы, пералом у тым абмеркаваньні наступіў адразу пасля выступлення Льва Салаўя, які будзе прыкрывацца рэцэнзіяй Максіма Лужаніна як шчытом.

Пасля выступлення рэцэнзента ўсё стала на свае месцы, было зразумела – раман хутчэй за ўсё ня будзе выдадзены. Што б ні казалі пісьменьнікі. З гэтага і пачне сваё выступленне Алесь Адамовіч... Да слова, адзін з бліжэйшых караткевічавых сяброў, Адам Мальдзіс, аказаўся адным з найбольш падрыхтаваных да гэтага абмеркавання (таксама як і Г.Кісялёў і А.Асіпенка) – у якасці аргументаў на карысьць пазіцыі аўтара “Каласоў...” ён пачаў прыводзіць ленінскія цытаты, запярэчыць якім у той час, зразумела, было немагчыма. Да таго ж Адам Іосіфавіч прымяніў яшчэ адзін “недазволены” прыём, калі сказаў, што пра “Каласы...” ўжо ведаюць па-за межамі Беларусі, і калі раман ня будзе выдадзены, гэта выкліча “толькі задавальненне і радасць з боку нашых ворагаў, якія казалі б, што, маўляў, бальшавікі вось як душаць усё прагрэсіўнае”.

У сваю чаргу Янка Брыль, які выступаў напрыканцы абмеркавання, назваў галоўную праблему – яна заключалася не ва ўпартасці Караткевіча, а ў тым, як бы цяпер “знайсці агульную мову з выдавецтвам”, паколькі раман гэты “нам патрэбны, і ён павінен быць выданы”.

А.Мальдзіс пасля прыгадваў, што хоць Караткевіч застаўся задаволены вынікам абмеркавання, аднак на выдавецкіх работнікаў той пісьменьнік сход, здаецца, не зрабіў асаблівага ўражання (стэнаграма абмеркавання была дасланая дырэктару выдавецтва “Беларусь” З.Матузаву). “На рукапісе “Каласоў...” было пастаўлена столькі пыгальнікаў і клічнікаў, панапісана столькі здэклівых заўвагаў, — прыгадваў А.Мальдзіс, — што Караткевіч схаліўся за галаву:

— Гары яно ўсё гарам! Не буду я правіць ні слова! Няхай ляжыць да сканчэння сьвету!

Але тут умяшаўся Барадулін:

— Не рабі глупства, Хама. Твой раман патрэбны людзям цяпер! Зрабі выгляд, што сур’ёзна правіш, іначай увогуле выкінуць цябе з плану”.

І ў выніку за праўку Караткевіч сеў разам з Мальдзісам (гэта Барадулін параіў

сябру: “Папрасі Адася. Чалавек тры гады ў рэдакцыі працаваў, розную дыпламатычную праўку рабіў”). Адам Іосіфавіч пасля прыгадваў: “Скарачалі другарадныя фразы. Падкрэсленае рэдактарам слова замянялі другім. Валодзя спачатку быў змрачнаваты і спрабаваў ваяваць нават са мной, ды потым увайшоў у смак і ахвотна прыдумваў адэкватны ці нават больш трапны, але не такі “лабавы” варыянт. У многіх мясьцінах работа пайшла раману яўна на карысьць.

— Ты глядзі, Адасевіч, — цешыўся ён. — Можа, усё абыдзеца малой крывёю.

А каб у выдавецтве і наогул у грамадскасьці склалася ўражаньне, што раман сур’ёзна перарабляецца, Рыгор Барадулін прапанаваў “падкінуць” такую “мысьлю” ў друк”. Такім чынам 21 ліпеня 1967 г. у “ЛіМе” з’явілася інтэрв’ю Ул.Караткевіча “Каласы з цаліны”, у якім, у прыватнасьці, сьцьвярджалася, быццам “у рукапіс унесеныя вялікія зьмены”...

Хоць і ў пакалечаным выглядзе, але “Каласы...” былі выдадзеныя на наступны год. Аднак калі раней Уладзімір Сямёнавіч яшчэ думаў пісаць працяг раману – таму ёсьць шмат сьведчаньняў, — аднак уся гэтая дзвюхгадовая мітусьня з выданьнем першай кнігі “Каласоў...” адыграла кепскую ролю: па сьведчаньні Мальдзіса, сябры пісьменьніка бачылі, што “пасля баталіяў вакол раману 1965—1967 гадоў Караткевіч паастыг у дачыненні да “Каласоў...”. Балюча рэагаваў на пытаньні пра іх. Пазбагаў гаворкі. [...] Чаму? Адбілі ахвоту наскокі вульгарнай крытыкі? Адчуваў, што ў тагачасных умовах цяжка ці нават немагчыма будзе апублікаваць заканчэньне раману ў такім выглядзе, як дыктвала творчае сумленьне? Відаць, усё гэта таксама ўплывала”. Таго ж меркаваньня прытрымліваецца і А.Верабей: “Думаецца, цяжкасьці з выданьнем кнігі пэўным чынам паўплывалі на яе завяршэньне, перапынілі, збілі творчы імпэт мастака”. Хоць не выключана, што на тое маглі існаваць і іншыя прычыны. Так ці не, але адну са сваіх галоўных кніг Уладзімір Сямёнавіч не дапісаў.

Р.С. У публікацыі выкарастаныя фрагменты з наступных дакументаў з фондаў Беларускага дзяржаўнага архіву-музею літаратуры і мастацтва: заява Ул.Караткевіча (Ф. 78, воп. 1, адз. зах. 170, арк. 96); ліст А.Бажко да І.Мележа (Ф. 78, воп. 1, адз. зах. 170, арк. 97); рэдактарскае заключэньне Л.Салаўя (Ф. 78, воп. 1, адз. зах. 170, арк. 98—102); рэцэнзія М.Лужаніна і стэнаграма аб’яднанага пасяджэньня сакратарыяту і секцыяў прозы і крытыкі СП БССР (Ф.78, воп. 1, адз. зах. 153).

Уступнае слова

і падрыхтоўка тэксту да друку Сяргея Шапрана.

СТЭНАГРАМА*

аб’яднанага пасяджэньня сакратарыяту, секцыяў прозы і крытыкі Саюза пісьменьнікаў БССР

22 лютага 1967 г.

СТАРШЫНЮ Е. МЕЛЕЖ

І.МЕЛЕЖ: [...] Вы ведаеце, што [...] мы павінны абмеркаваць раман Ул.Караткевіча “Каласы пад сярпом тваім”. [...]

Першым слова мае адзін з нашых вопытных і паважных празаікаў М.П.Лобан.

М.ЛОБАН: [...] Раман Караткевіча “Каласы пад сярпом тваім” – з’ява выдатная. Выдатная таму, што прысвечана слаўным старонкам гісторыі нашага народа, выдатная таму, што яна напісана таленавітым майстрам слова, у якога да зайдрасці ўдала спалучаецца вялікая эрудыцыя з буйствам вымыслу і мастацкіх фарбаў. Мне

*Правапіс стэнаграмы захаваны.

хочацца параўнаць Уладзіміра Караткевіча з маладым жарабком, які рвецца на прастор, а нечыя рукі стрымліваюць яго, баючыся, што ён можа разбіцца.

Раман Уладзіміра Караткевіча не пакідае чытача спакойным, ён выклікае ў яго развагі, вялікія і глыбокія развагі, а гэта тое, чаго не дастае нашым занадта многім пісьменнікам. Жыццёвасць і карыснасць рамана не ў тым, наколькі аўтар да педантызму правільна расставіў ўсе каменьчыкі гістарычных падзей, не ў тым, наколькі змест яго супадае з самым артадаксальным падручнікам па гісторыі, а ў тым, ці знайшоў аўтар свой ракурс, ці ўзбагаціў наша мышленне, у тым ліку і гістарычнае. Не, мы маем справу далёка не з ілюстратыўным раманам.

Уладзімір Караткевіч, не ведаю, свядома гэта ці не свядома, кладзе ў аснову свайго філасофскага мышлення міф пра Антэя, сіла і непераможнасць якога была ў сувязі з зямлёю. Прызнаюся ў сваім невуцтве, я не чуў да гэтага нічога пра “дзядзькаванне”. Хочацца, каб гэта было гістарычным фактам. Няхай сабе нават адзінкавым. Вялікая філасофская збудова не павінна трымацца на вымысле. Калі дзядзькаванне – гістарычны факт, то аснова рамана вельмі моцная.

Сіла Загорскіх у сувязі з сялянствам, у разуменні яго надзей і спадзяванняў. Гэта той род беларускага дваранства, які не цураўся і сваёй нацыянальнай прыналежнасці, гэта той род, які вылучаў са свайго асяроддзя Каліноўскіх, а на рускай глебе – дзекабрыстаў. Біяграфія Загорскіх мне вельмі нагадвае біяграфію Шарамецьевых [...].

“Каласы пад сярпом тваім” – гэта раман аб прадгісторыі паўстання 1863 года, аб яго сацыяльных і нацыяльных вытоках, аб яго рухаючых сілах, аб нарастанні класавай барацьбы. Па гэтых пытаннях у мяне няма якіх-небудзь сур’ёзных заўваг. Таму я лічу, што раман “Каласы пад сярпом твам” можа і павінен быць надрукаваны.

Выклікаюць некаторыя пярэчанні паасобных месцы ў рамане, якія не ўплываюць на развіццё сюжэту, лёгка могуць быць папраўлены. [...]

Паміж Дуніным-Марцінкевічам, Ходзькам і Алесем на старонках 621—629 разгараецца спрэчка пра беларускую мову. Калі такую спрэчку даваць, то трэба даваць яе вельмі моцна напісанай. Ходзька ліе на мову шавіністычны бруд, а Алесь з Дуніным-Марцінкевічам нічога іншага не могуць супрацьпаставіць акрамя таго, што пералічыць заслугі беларускага народа ў вядомых баталіях. “Мы паказалі сябе і пад Крутагарам і пад Грунвальдам як сапраўдныя, чыстай вады, шчырыя і мужныя”. Нейкім лакейскім выпрошваннем аддае ад гэтых слоў. На старонцы 1058 зноў даказваецца, што беларускі народ мае сваю мову. Нейкі Ямант усумніўся, ці ёсць такая нацыя, дык яго апанент кідае яму кніжку Дуніна-Марцінкевіча “Дудар беларускі” як доказ. Не лічу ўдалым і параўнанне беларускага народа з грэнладскімі эскімосамі на той жа старонцы. Падобных мясцін набіраецца ў рамане, і яны часткова адзначаны алоўкам рэдактара. Я лічу, што іх трэба паправіць.

Не скажу, што раман напісан роўна. Побач з цудоўнымі раздзеламі – такімі, як апісанне начлегу, апісанні палявання, побыту дзяцей, малюнкамі сялянскага пратэсту – ёсць і слабыя да найўнасці раздзелы. А яны яшчэ, як правіла, бываюць расцягнутымі. Напрыклад, раздзелы XXVI і XXVII просяцца скараціць або зусім зняць. Трэба было б скараціць увогуле ядрэнны, але расцягнуты раздзел пра бойку ў гімназіі. Я не бачу неабходнасці такіх зносак, у якім годзе быў вялікі мор ракаў.

Не хачу сказаць, што не патрэбна і праўка стылю. Аўтар часам вельмі вольна сябе адчувае ў моўнай стыхіі: маса архаізмаў, новаўтвораў, што часам робіць цяжкім чытанне, часам аўтар дапускае калькі з рускай мовы (бліскавіна хуткі, гэта было кранаючы і смешна, Віктар – пазадзе, ліберальныя ваніты і інш.).

Вывад: я не бачу сур’ёзных прычын, каб не друкаваць раман. Усе заўвагі, якія ў мяне ўзнікаюць, лёгка паправіць у рэдакцыйнай дапрацоўцы. [...]

Я не ведаю, як зрабілі ў выдавецтве. Я лічу, што нас пазнаёмяць з гэтымі заўвагамі і тады магчыма было б гаварыць больш шырока і канкрэтна. [...]

ГОЛАС З МЕСЦА: Прачытайце заўвагі выдавецтва, тады мы будзем ведаць, аб чым гаварыць.

ГОЛАС З МЕСЦА: Мы не ведаем: друкуе выдавецтва раман ці не друкуе?

М.ЛОБАН: Многія кнігі абмяркоўваюцца, не ставячы пытаньня аб друкаванні іх або не. Не трэба сённяшняе абмеркаванне рамана ставіць у сувязь з фактам – выдаваць або не выдаваць. Па якіх прычынах абмяркоўваецца раман “Каласы пад сярпом тваім”?

Ул.КАРАТКЕВІЧ: Два гады ляжыць кніга і яе не выдаюць, не друкуюць.

Л.САЛАВЕЙ: Я, як рэдактар тваёй кнігі, не ведаю.

СТАРШЫНЯ: Тут павінен быў выступіць Максім Лужанін, які даў рэцэнзію на гэты раман. Але здарылася так, што ён павінен быў паехаць на сустрэчу з выбаршчыкамі. Аднак у нас ёсць яго надрукаваная рэцэнзія і з гэтай рэцэнзіяй многія знаёмы. Мы сёння павінны абмеркаваць раман, даць яму ўсебаковую, творчую ацэнку, сказаць, што патрэбна ў ім падправіць, каб удасканаліць яго.

ГОЛАС З МЕСЦА: А многія незнаёмыя з рэцэнзіяй Лужаніна.

СТАРШЫНЯ: Апрача заўваг і думак Лужаніна, нам патрэбна ведаць думкі і заўвагі іншых пісьменнікаў і ведаць аб’ектыўныя адносіны іх да рамана. З думкамі Лужаніна, калі трэба будзе, мы пазнаёмім вас пазней. [...]

Слова мае Генадзь Кісялёў.

Г.КІСЯЛЁЎ: Роман В.Короткевича «Каласы пад сярпом тваім» является, пожалуй, первым крупным многоплановым историческим романом в белорусской литературе [...]. Тем более нам следует к этому произведению проявить бережное, внимательное отношение, бережный подход. Как всякий исторический роман, его неизбежно следует оценивать с двух точек зрения: в художественном отношении и, во-вторых, насколько правильно отражаются [...] исторические события.

Что касается оценки романа «Каласы пад сярпом тваім» в художественном отношении, то, я думаю, все дружно согласятся со мной, что роман написан замечательно. Владимир Короткевич – прекрасный художник, прекрасный мастер слова. Всё, о чем он пишет, он это ярко, отчетливо видит и поэтому умеет передать картины, созданные его воображением, умеет донести их до читателя.

Второй вопрос: насколько правильно отражает он исторические события [...] в своем романе? Первая книга романа охватывает большой промежуток времени – с конца 40-х годов до 1861 года, до самого кануна восстания 1863 года. События эти были чрезвычайно сложные. Если в русских губерниях всё сводилось в основном к простому противоречию между крестьянами и помещиками, между революционерами и либеральными крепостниками, то в Белоруссии, как и в Литве, и Польше, многообразие исторических противоречий создавало крайне запутанный узел. Эти социальные противоречия дополнялись противоречиями национальными, бунтовала польская шляхта, отчетливей слышался голос белорусского народа, все четче оформлялось белорусское национальное движение. Поэтому отразить все это в романе было очень сложно. Все вы, конечно, знаете, что историки до самого последнего времени продолжают спорить об этих событиях, причем спорят до того, что даже не могут договориться, чем же было восстание 1863 года. Одни утверждали, что это шляхетское восстание, другие говорили, что крестьянское. Конечно, наиболее правильная оценка восстания 1863 года – взгляд на него как на сложное переплетение, в котором национально-освободительное движение сочеталось с борьбой крестьян за землю и волю. Мне пришлось поднять немало материалов по восстанию 1863 года [...], и я могу сказать, что Владимир Короткевич очень правильно разобрался во всех сложных противоречиях этой эпохи, которую он изображает. Он хорошо знаком с документами, ему помогает во многих случаях замечательная интуиция художника. [...]

Вся симпатия Короткевича на стороне крестьян. [...] В то же время Владимир Короткевич не идет по такому пути, по которому мог бы пойти другой, менее требовательный к себе писатель: он не идеализирует крестьян. Для него важна историческая правда. Он знает, что крестьяне были тогда отсталыми, темными, они были как

бы слепыми великанами. И вот на страницах романа появляется трагическая фигура Корчака. Это фигура человека-великана, человека, не освященного политическим сознанием. Корчак обижен панами. Он [...] иногда становится страшным в своем требовании мести. Корчак не верит даже тем панам, которые, может быть, на самом деле были его друзьями. Зато в этом человеке сохраняется такое чувство, присущее крестьянам, как вера в царя. Это прекрасно отражено в романе. И когда Алесь Загорский думает освободить крестьян, он сталкивается с такими трудностями: во-первых, трудность заключалась в том, что многие крестьяне не могли поверить, что помещик может сделать для них добро; во-вторых, крестьяне верили еще в царя.

В изображении крестьянства, мне думается, Владимир Короткевич правильно стоит на своем пути.

Автором хорошо изображен шляхетский поток. Здесь Короткевича как бы иллюстрирует важное положение Ленина относительно того, что в 1863 году в революционном движении принимали участие не только крестьяне, но и массы дворянства. Ленин тогда говорил это, имея в виду Пользу, но это положение можно распространить также и на Белоруссию.

Показывая революционную шляхту, автор показывает также такую отвратительную фигуру, как крепостник Кроер. Наряду с этим он показывает дворян, которые сами составляли проекты освобождения. Чаще всего это были помещики, которые запутались в своих отношениях с крестьянами и рады были бы скорее распутаться.

В то же время имеются очень хорошо очерченные образы представителей шляхетского движения; показано, как они в то время боролись, добывали оружие, организовывали десятки заговорщиков. Здесь хорошо показана фигура Яроша Раубича. [...]

Могут спросить, почему автор выбрал героем своего романа сына князя, разве люди с такой высокой лестницы ходили к народу? Мы знаем: бывали такие факты, и писатель-демократ Альберт Обухович происходил из крупных помещиков [...]; это такой же случай, как уже было сказано, с дядькованием. Автору важно показать связь своего любимого героя Алеся Загорского с народом, что от народа он почерпнул свои лучшие черты. Это дядькование необходимо было автору, чтобы обрисовать интересную фигуру деда Алеся Загорского – старого Вежа. Он – вольтеррианец, человек независимый, ярый ненавистник всякого мракобесия и религии. Недаром одного своего внука он оставил в православии, а другого крестит по католическому обряду. Такой человек вполне мог вспомнить о старом обычае дядькования и отдать внука на воспитание крестьянину.

Хорошо получилась в романе картина общественно-политической жизни, проходит целая галерея царских чиновников. Особенно хорошо получилось у автора с показом Муравьева, Ланской и других. [...]

Может встать вопрос таким образом: а не слишком ли автор рисует сильным национально-освободительное движение в Белоруссии в то время? Такого упрека автору сделать нельзя, ибо 1863 год – это интересный год, год стремления революционеров слиться с народом. И в Белоруссии это проявилось в том, что лучшие представители шляхты, которые были ополечены, полностью переходили на сторону народа. Особенно хорошо я это понял, когда, занимаясь биографией Артема Вигдаревского, обнаружил его слова, что «с Белорусчиной я не разбрался, может быть, напрасно трачу на нее силы. Что же делать? Ничего, покомкать шапку». [...] Когда я работал над биографией Артема Вигдаревского и после того, как «Полымя» напечатало в сокращенном виде роман Короткевича, я удивился, как Короткевич, не будучи знаком с этими материалами, мог представить себе картины общественно-политической жизни того времени.

Я, конечно, мог бы назвать те или иные небольшие отклонения автора от исторической истины, но принципиальных замечаний в этом плане у меня нет. Всё это мелочи, которые легко выправить при самой небольшой редакции.

В заключение я должен сказать, что роман Короткевича – нужно это подчеркнуть – пронизан гуманизмом, написан с ярких интернационалистических позиций, пронизан душевным светом, душевной чистотой автора. Это значительное явление в белорусской литературе, большой вклад в белорусскую литературу. [...]

СТАРШЫНЯ: Слова мае Леў Салавей.

Л.САЛАВЕЙ: [...] Сёння мы сабраліся для таго, каб падвесці нейкія вынікі, прыйсці да агульнага знаменачеля, вырашыць, як зрабіць лепш, і тут ніяк не можа ставіцца пытанне аб тым – выдаваць ці не выдаваць гэты раман. Пытанне ставіцца аб тым, каб гэтую кніжку выдаць лепш, і ніхто ў выдавецтве не сказаў, наколькі я ведаю, што “выдаваць не будзем, забярыце рукапіс”.

Ул.КАРАТКЕВІЧ (з месца): Сказалі. Сказалі, што, пакуль не будзе дана ацэнка, выдаваць не будзем.

Л.САЛАВЕЙ: Гэта трэба разумець так, што ёсць неабходнасць штосьці падправіць у рамане.

Мы выдаем масу кніг, і ўсе аўтары ведаюць, што вельмі часта, амаль над кожным рукапісам, праводзіцца нейкая работа ў выдавецтве. Зразумела, калі ў Караткевіча раман мае адну тысячу пяцьсот старонак, то значыцца, тут і аб’ём палітыкі вельмі вялікі, а калі, скажам, твор мае 5-7 аркушаў, то і палітыкі менш. [...]

Калі паступіў рукапіс Уладзіміра Караткевіча ў выдавецтва, то, вядома, як і ўсе рукапісы, гэты рукапіс быў адпраўлены на рэцэнзію Лужаніну. [...] Аўтар рэцэнзіі Аляксандр Амвросьеўвіч Лужанін вельмі шчыра, вельмі скрупулёзна разабраў гэты раман Караткевіча [...]. Мы можам згаджацца з цэлым радам палажэнняў і можам не згаджацца, але права рэцэнзента – прыняць іх або не прыняць і адпаведна рэагаваць на іх. Я магу па цэламу шэрагу палажэнняў не згадзіцца з Аляксандрам Амвросьеўвічам Лужаніным, а цэлы шэраг яго заўваг можна прыняць, і, я думаю, варта над імі падумаць усім нам.

Пасля таго, як я прачытаў раман Уладзіміра Караткевіча, я меў з ім гутарку. Я нагаварыў яму многа кампліментаў, але, можа быць, сказаў і многа непрыемных рэчаў. Аднак гэта была жывая, творчая размова паміж рэдактарам і аўтарам. [...]

Што я зрабіў? Я выпісаў некаторыя заўвагі з рэцэнзіі Лужаніна і прачытаю іх. Мне здаецца, аўтару трэба звярнуць на іх увагу.

Лужанін вельмі справядліва адзначае многае ў сваёй рэцэнзіі. Ён хваліць раман, вельмі добра аб ім гаворыць, праўда, вельмі каратка. Але гэта не значыць, што мы павінны паасобна раскласці ўсе плюсы і ўсе мінусы. І я не паверу і не магу пагадзіцца з тым, што Лужанін пісаў гэтую рэцэнзію, зыходзячы з меркаванняў дрэнных або злых.

Я прачытаю моманты, на якія, мне здаецца, трэба звярнуць увагу, і я не буду пачынаць хваліць тыя месцы, якія – кожнаму ясна, што яны добра выглядаюць у рамане. [...]

Я разумею аўтара: раман на тысячу пяцьсот старонак. Пакуль ён іх напісаў, ён шмат матэрыялу пераварушыў, шмат духоўных і фізічных сіл затраціў, і калі зараз прапануецца яму зрабіць папраўкі ў рамане, у яго рукі не падымаюцца, каб усю гэту масу матэрыялаў зноў пераварушыць.

Далей. Трэба яшчэ раз прачытаць твор, паставіць мастацкія акцэнты. Валодзя Караткевіч, калі гэтыя акцэнты пастаўлены не будуць, дык раман выдавацца не будзе.

Ул.КАРАТКЕВІЧ: Я ўжо з 75 аркушаў зрабіў 50.

Л.САЛАВЕЙ: Але гэта вельмі вялікі раман і ён значна перавышае планавы аб’ём.

Лужанін піша ў сваёй рэцэнзіі: “Застаецца яшчэ раз уважліва прачытаць твор, зрабіць дакладны мантаж, як гавораць у кіно: паставіць правільна мастацкія і сацыяльныя акцэнты, пазбаваіцца ад непатрэбнага, часамі – добрага ў імя лепшага, увесці невялікія дадаткі (аб усім гэтым пазней), каб л’ва было сказаць, скончыўшы чытаць кнігу: я пабыў у жыцці народа перад паўстаннем 1863 года”. На некаторых старонках аўтар адводзіць многа месца паказу жыцця сялян. У гэтым плане, калі разгля-

даць, неабходна яшчэ раз прайсціся па гэтых раздзелах і паглядзець, як усё гэта зроблена. Лужанін піша: “На жаль, вёска з усімі жахамі прыгону, калі на людзях ездзілі верхам, засякалі розгамі, зацкоўвалі сабакамі, выціскалі на кроплі пот і кроў, не знайшла яшчэ належнага месца ў рамане. [...]”

Паказ беларускай вёскі, беднай, праз якую і для якой адбылося паўстанне – першае, аб чым мусіць быць аўтарскі клопат”.

Трэба згадзіцца з гэтым таксама. “Аўтар вольны ў выбары сродкаў – увесці яшчэ вёску, яшчэ сялянскую сям’ю або некалькі іх – бяспрэчна адно, што такія сродкі павінны быць знойдзены ў імя гістарычнай і мастацкай праўды. Адна справа паказаць пад час бунтаў натоўп, а такі і ёсць у рамане, і зусім іншае – індывідуалізаваць натоўп, скласці яго з людзей...”.

Сапраўды, калі чытаеш асобныя сцэны, дык побач з добрымі, сакавіта выпісанымі, пападаюць і такія месцы, дзе хочацца паставіць акцэнт, і напэўна, трэба было гэта зрабіць.

“Бунтар-адзіночка [размова пра Корчака. – С.Ш.], напачатку даволі прывабны, беспадстаўна набывае рысы разбойніцкай жорсткасці да сваіх жа братаў сялян. Гэта пакуль адзіны ў творы актыўны бунтар, які карыстаецца падтрымкай і верай сялянства, арганізатар бунту супраць Кроера. Бунтарства яго, вядома, стыхійнае, нянавісць да панства не накіраваная сацыяльна, але чаму ж яго рабіць і называць бандытам”.

Я думаю, што гэта слушная заўвага, трэба паправіць гэта месца.

“Звернемся да нарады: Корчака з Лапатамі, Кагутамі і Кахнамі. Усе змоўшчыкі ўважліва выпісаны, мы іх бачым. Але чаму раптам такое яднанне: заможныя Кагуты, якія схіляюцца перад “добрыймі панамі” Загорскімі, і бесхацінец з гарачай прагай помсты ўсяму панству? Чаму Корчак шукае ў Кагутаў падтрымкі і што іх прывяло да Корчака? Якія сацыяльныя абліччы і інтарэсы ў іншых удзельнікаў змовы?”.

Тут не праяснена. Гэта вельмі сур’ёзная заўвага.

“Аўтар папярэджвае, што Лапаты “непрыемныя людзі”, але закрывае, каму? Кагутам ці наогул? Тады, якога гатунку гэта “непрыемнасць?” – ставіць пытанне Лужанін. І нельга з ім не згадзіцца. – “Усе пастаўленыя пытанні, як і мэты змовы, патрабуюць высвятлення”.

Далей: “Найгорш, што змова гэта ператвараецца ва ўзвелічэнне Загорскіх”.

Мне здаецца, гэтая заўвага таксама правільная.

“На іх нападаць нельга”, — кажа Кандрат. “Супраць такіх ісці, душу загубіць перад богам”. І Корчак спяшае даць гарантыю ў недатыкальнасці Загорскіх. А, паводле праўды, ён павінен зразумець, што з такімі змоўшчыкамі яму не па дарозе і не пагаджацца, заклікаючы да сяброўства, змыкаючыся з Загорскім”.

У прынцыпе гэта заўвага, ма-мойму, мае рацыю.

“Сялянскае паўстанне набывае непраўдзівую афарбоўку і праз асабістую прыхільнасць ці непрыязнь адных ратуюць ад агню, а другіх – паляць. Не будзем адмаўляць уплыву гэтых акалічнасцей, але гісторыя кажа, што бунты сялян выбухалі не па выпадковаму выбару, а там, дзе быў найбольшы здзек, супраць найбольшага ўціску...”.

Аўтар рэцэнзіі і я, як рэдактар, мусіць, таксама згаджаемся з тым, што варта было б падумаць аб пераасэнсаванні вобраза Корчака, каб ён не выглядаў якімсьці адзіночым бунтаром.

Некалькі слоў аб Кроеру. Я не згодзен з тым месцам, дзе гаворыцца пра гэтага чалавека, што ён з сэрцам звера. Караткевічу ўдалося паказаць тып, карыстаючыся мастацкімі сродкамі, і даць дынамічную сцэну, дзе ідзе гаворка пра Кроера. Аляксандр Амвросьевіч імкнецца даць больш шырокую гаворку пра гэтага магната. Мне здаецца, што гэтага не трэба рабіць. Сцэны, дзе паказан Кроер, даюцца вельмі сакавіта. Можа быць, у паасобных месцах трэба зрабіць нейкую дапрацоўку. [...]

Я не ўтаю свайго ўражання ад некаторых мясцін рамана. Вось, напрыклад: “І што ўжо зусім няпраўда – гэта любаванне мужыкоў памаўзлівасцю Кроера, тым,

што ён не мінаў ніводнай прыгожай сялянкі. Праз гэта ў сялян з'яўляецца нават "пачцівасць і гонар за свой мужчынскі род". Ну і што, разважаюць яны пра зняслаўленых дзяўчат, абы пасаг даў, замуж пойдзе, а калі прыплод з'явіцца, дык і гэта дарма: "мала чые бычкі, абы цяляткі нашы".

Ул.КАРАТКЕВІЧ (з месца): Гэта ўжо выкраслена.

Л.САЛАВЕЙ: Можа быць, выкрэсліваць не трэба было, таму што якраз гэта рыса дае магчымасць паказаць гэтага нягодніка і з іншага боку.

Лужанін піша: "Нельга не ўлічваць найгарчэйшага сарказму гэтай прыказкі, яна не можа вымаўляцца так лёгка і нават цынічна. Ці мала было крывавых трагедый, скалечаных існаванняў, помства і гора праз панскую разбэшчанасць? Селянін, нават прыгонны, заўсёды касой і сякерай стаяў за сваё каханне, за гонар жонкі, дачкі або сястры. Калі Кроеравы прыгонныя праз нялюдскі здэк страцілі чалавечкую годнасць і дайшлі да цынічнай абыякавасці, дык трэба і гаварыць, што іх кінула ў прорву маральнага падзення. Іначай – крыўдна, яны ж і ёсць той народ, або розуме, чысціні і годнасці якога ў рамане гучыць многа высокіх слоў".

Тут якраз не зусім праяснена ў гэтым месцы Уладзімірам Караткевічам і не патрэбна спрачацца.

У рамане сказана нямала добрых, цёплых слоў па апісанню становішча сялян у Кроера, і наогул сялянства ў Беларусі. "Аднак, колькі б мы ні пашыралі і ні ўмацоўвалі сялянскую лінію, гэтага яшчэ не стане, каб твор набыў канчатковую строінасць, цэльнасць і завершанасць. Не хачу сказаць, што аўтару бракуе скразнога бачання агульнай задачы, але яно не можа замяніць скразнога бачання развіцця падзей, характараў, акалічнасцей. Сялянская лінія не будзе ў патрэбнай ступені яскравая, калі не лакалізаваць непамерна шырокую, не толькі па колькасці старонак, лінію княжацкую". На маю думку, над гэтым варта падумаць і пры другой чытцы тэксту лёгка зрабіць, і мне здаецца...

ГОЛАС З МЕСЦА: Гэта новы раман трэба пісаць.

Л.САЛАВЕЙ: Наўрад ці трэба новы раман пісаць, а трэба пайсці па лініі скарачэння, хоць Лужанін адзначае, што не толькі па колькасці старонак вельмі расцягнута лінія княжэцкая. Зразумела, што механічнае скарачэнне нічога не дасць, але патрэбна сёе-тое скараціць.

Далей Лужанін піша: "На гэты бок рамана якраз і прыпадае найбольш непраўдзівага, другараднага, наноснага, не ўласцівага ні героям, ні аўтару, калі ён пачынае ўмешвацца ў ход падзей сваімі адступленнямі".

Размова пра род Загорскіх займае цэнтральнае месца ў кнізе і праходзіць з пачатку да канца рамана. "Аднак ёсць ва ўсім гэтым пэўная доля замілавання, многія апісанні, — піша Лужанін, — з'яўляюцца як бы самамэтай, а не сродкам паставіць сацыяльныя акцэнт". Гэта адна з заўваг, якую аўтару патрэбна ўлічыць.

"Аднак, куды больш клопату павінна быць пра паказ адносін Загорскіх да сялян і сялян да Загорскіх. Ці не ствараецца ўражанне, што, з аднаго боку, добрыя паны ўзнёсла гавораць пра пакуты і народа, а з другога – добрыя сяляне, зусім не пакутуючы, пры кожным зручным і нязручным выпадку хваляць сваіх паноў?"

Такое ўражанне ўсё ж ствараецца і трэба прайсціся па тэксту, каб не было такой замілаванасці, як піша Лужанін, паміж класам паноў і прыгоннымі сялянамі.

"У рамане часамі вар'іруецца выказаная напачатку думка: "Мужыкі лічлілі, што ён (Акім Загорскі, прадзед Алеся) пан літасцівы і добры. Пэўна таму, што вельмі багаты, а значыць, не было ў яго патрэбы ціснуць з мужыкоў апошняе. Тром тысячам мужыкоў лягчэй несці аднаго пана, чым дзесятку якому".

Калі ўсплывае такое чытанне, гэта недапушчальна.

"Выходзіць, што ўся бяда ад дробных паноў, каб былі ў Беларусі толькі буйныя, дык закрасаваў бы рай на зямлі. Хто-хто, а мужык не будзе так лічыць! І аўтар ведае, што жорсткасць эксплуатацыі ніколі не паслаблялася з узростаннем прыбыткаў таго ці іншага феодала, цяжар прыгону не змяншаўся, будучы раскладзеным на плечы

многіх тысяч прыгонных, бо ўсё роўна кожны з іх паасобку цягнуў непасільную нош-ку”.

Гэта думка прарываецца па раману не адзін раз і, відаць, трэба ўважліва прайсціся па гэтай лініі рамана.

“Зноў жа, які пан дабрэйшы – буйны ці дробны – пытанне вельмі туманнае. Памеры багацця ніколі не вызначалі панскай дабраты і адносін да селяніна.

Праўду кажа старая прыказка: “Той пан добры, што на асіне вісіць”.

Гэта рэкамендацыі рэцэнзіі, бо пры чытанні часам здаецца, што ўсе Загорскія добрыя і ўсе сяляне таксама добрыя. Гэта ілжыва. Мне, рэдактару гэтага рамана, таксама гэта кідаецца ў вочы. Мне здаецца, што тут таксама павінна пахадзіць прyro аўтара.

Усведамленне сваёй аднасці з народамі Алесь Загорскі павінен зачэрпаць не ад бацькі, а з іншых крыніц. Калі пачынаецца раман, мы бачым, як ідзе фарміраванне поглядаў у Алесь Загорскага. За кожным учынкам стаіць нягласны надзор бацькі і кожны крок вымяраецца тым, як глядзіць на яго бацька. Магчыма, тут таксама, калі мы гаворым пра дзядзькаванне [...], трэба паказаць, што бярэ Алесь Загорскі з гэтага асяроддзя, з якім ён непасрэдна сутыкаецца. Гэта атрымала б зусім іншы паварот, і мы б Алесь Загорскага ўбачылі інакшым.

І ў заключэнне “...раздзелы, дзе апавядаецца пра бацькоў Алесь і іх побыт, нават будучы адпаведна папраўленымі, набудуць выразнасць толькі пры паказе сацыяльнага расслаення ў сялянскім асяроддзі: не ўсе сяляне добрыя да ўсіх Загорскіх і не ўсе Загорскія роўна добрыя да ўсіх сялян”.

Тут можна было б гаварыць аб дзедах і прадзедах Загорскіх, аб усіх Загорскіх і іх суседзях. У многіх сцэнах добра адчуваецца яўная варожасць фамілій, якая прыводзіць у рух многія сюжэтныя лініі. У справу ўвязваюцца Кагуты, адкуль ідзе разгром Раубічаў, з’яўляюцца Таркайлы з Сабінаю, Хаданскія з іх сватаннем да Майкі, пачынаецца каханне Алесь і Гелены. Ёсць многа вобразаў у рамане. Адны з іх выпісаны лепш, другія – больш слаба, але тут няма патрэбы спыняцца падрабязна на ўсіх гэтых вобразах.

Апошняя заўвага адносіцца да ўзаемаадносін Каліноўскага і Алесь. Увесь раман падводзіць нас да паўстання 1863 года. Тут у аўтара могуць быць свае меркаванні, і ён мае вялікі козыр адстаяць сваю пазіцыю, таму што задача яго – падвесці раман да паўстання 1863 года. [...]

“Наогул жа ў адносінах Загорскага і Каліноўскага прасочваецца апекванне Алесь, яго некаторае першынства, стаўленне да Кастуся, як да малодшага”. Тут маецца на ўвазе хваравітасць Кастуся, яго некаторая псіхічная неўраўнаважанасць і г.д. Гэта значна зніжае вобраз Каліноўскага. Калі б больш былі развіты “якасці не набытыя”, “а ўсмактаныя з матчыным малаком”, то гэта выглядала б інакш.

“За плячыма Каліноўскага павінны ўвесь час невідочна прысутнічаць яго духоўныя настаўнікі: Серакоўскі, Гарыбальдзі, Шаўчэнка, Герцэн, Трусаў. У гэтым сэнсе вобраз Каліноўскага патрабуе набліжэння да сучаснай гісторыяграфіі”.

Мне цяжка аб гэтым сказаць больш падрабязна, але Лужанін спасылаецца на кніжкі Кісялёва, Смірнова. Магчыма, тут трэба будзе з улікам пэўнага аналізу, які зробіў аўтар рэцэнзіі, зрабіць некаторыя вывады і аўтару.

І апошняя заўвага. “Група Каліноўскага не павінна выглядаць нейкай кучкай ізаляваных змоўшчыкаў”. Трэба ўсё, што яны збіраюцца рабіць, давесці так, каб яно выглядала больш грунтоўна.

Далей. Мне няма неабходнасці гаварыць аб мове рамана. Раман “Каласы пад сярпом тваім” напісан добрай мовай і тут аб’ём рэдактарскай праўкі невялікі. [...]

СТАРШЫНЯ: Слова мае Алесь Адамовіч.

А.АДАМОВІЧ: Хотя меня очень подмывало, когда я шел сюда, говорить не только о романе, но и об издательстве, я решил было не говорить об издательстве, однако после выступления Левы Соловья вынужден говорить.

Мы, собравшиеся здесь, хотели бы не просто сотрясать воздух, обсуждая роман и давая ему оценки с тем, чтобы издательство потом, как всегда, наплевало на наши разговоры и, как всегда, сделало так, как оно захочет.

Я интересовался, как в таких случаях поступают издательства в Москве и Ленинграде. Я даже об этом спросил у присутствующего здесь Кобзаревского. Он сказал, что у них спорные произведения обсуждаются на секретариате или в Союзе писателей, и, если издательство все еще сомневается, тогда собирается редсовет и издательство поступает так, как считает правильным союз, ибо союз есть союз. Ошибаться могут и Стрельцов, и Короткевич, и Адамович, а Союз писателей – это организация, которой поручено создавать литературу, и мнение союза – это не мнение отдельного человека.

После выступления Левы Соловья и реакции на его выступление, мне показалось и стало понятным, что все у нас кончится ничем: здесь поговорим, скажем Короткевичу еще много слов, хороших и плохих, но больше хороших, а кончится так, как всегда кончается. Лева, я говорю не о тебе лично, а как о представителе издательства. Ты вот говоришь, что Адамчик бурно реагирует, а Володя Короткевич – спокойно. Да, спокойно. Мой сосед – мальчик Сережа часто делал не то, что нравилось маме. И его без конца лупили. Я говорю ему: «Сережка, смотри, тебя твоя мамеха прибьет», а он мне: «Ничего, я уже обобился». Так и Короткевич.

Речь идет не об одной книге, а обо всем творчестве Володи Короткевича.

Каждый из нас может перестать писать, и в одном случае это будет больший ущерб, в другом случае меньший, но если Короткевич бросит писать – это будет невосполнимая потеря для белорусской литературы.

Короткевич делает то дело, которое мы все, собравшиеся здесь, не можем сделать, ибо появился в Белоруссии человек, который занялся всерьез тем, что сделал в Англии Вальтер Скотт, в России Лажечников и Загоскин. Короткевич – это писатель, который заполняет пропасть между детской, даже молодежной аудиторией, и литературой взрослых.

Вы думаете, благодаря нашей детской литературе молодой читатель приобщается к белорусской литературе? В большинстве случаев эта литература невысокого качества, хотя руководит ею Янка Брыль. Для школьников, начиная с 10–12-летнего возраста, проза Короткевича – это то, что может по-настоящему связать человека с белорусской литературой, с поэзией белорусской истории. И вот человек, который делает то, чего никто не делал, этот человек находится в каких-то странных отношениях с издательством. Как эти отношения складывались – это известно самому Короткевичу и Матузову, — мы знаем только результаты. [...]

Я уверен, что роман Короткевича не будет издан в ближайшие пять лет, несмотря на все наши разговоры. Он не будет издан потому, что союз для нашего издательства – это всего лишь организация, которая за чем-то пишет какие-то книги, которые нужно за чем-то издавать. Рецензия Лужанина мне показалась уникальной в смысле добросовестности, и я думаю, что Короткевич прислушается ко многим замечаниям, высказанным в этой рецензии. Но нельзя к этой рецензии относиться, как к директиве. В издательстве же так к ней отнеслись. Если бы смотрели на Короткевича так, как он того заслуживает, то Короткевич сам бы отреагировал на те замечания, которые высказаны на 70-и страницах рецензии. Но если заранее считать, что Короткевича не нужно издавать, то такая рецензия – просто находка. Я не думаю, что Лужанин хотел такую находку дарить издательству. Он добросовестно прочитал роман и дает советы писателю. Но в издательстве к этому писателю относятся предвзято [...].

Теперь о самом романе Короткевича. Я уже говорил, что это произведение Короткевича очень нужное. Это произведение включает в себе и достоинства, и некоторые недостатки, свойственные вообще Короткевичу как писателю. Короткевич мог бы пойти на то, чтобы некоторые сцены опустить, пойти по пути сокращения рома-

на, особенно, где дублируются некоторые вещи. Надо преодолеть красоту, манерность, которая кое-где присутствует в романе.

Мы бы хотели всякий роман – спорный и не спорный – обсуждать так, чтобы автор вышел отсюда взмокшим, но возмужавшим, однако при нынешнем отношении с издательством мы сделать это не можем, так как потом в издательстве все это может быть повернуто против автора.

ГОЛАС З МЕСЦА: А нельзя ли обсуждать так, чтобы издать роман? Почему это все так делается?

А.АДАМОВІЧ: Потому что, во-первых, у нас нет издательства “Советский писатель”, которое было бы не то, что зависимо от союза, но которое бы каким-то образом прислушивалось к мнению союза. У нас не издательство, а монополия какая-то. Все решает один человек, и его мнение окончательное.

Вот мы принимали в союз одного писателя, и, между прочим, он вспоминал, что его научил писать рассказы Илья Данилович Гурский. Попросить бы Илью Даниловича, чтобы он научил писать рассказы Захара Петровича [З.Матузава. – С.Ш.]. Мы бы его приняли в союз и таким образом хоть как-то союз обрел бы влияние на него. Тогда бы разговор с ним шел на равных.

Я бы хотел знать, собирался ли по этой книге редсовет и почему его не было? Ведь редсовет подбирается самим директором. Так почему же ему не интересно его выслушать? А потому что редсовет, даже подобранный самим Матузовым, не поддержал бы его. И не только в этом случае. Но я должен вас огорчить, товарищи из издательства: рано или поздно придется вам считаться с мнением творческого союза. То ли Захар Петрович пойдет на пенсию, то ли мы будем чаще и решительнее проводить такие обсуждения. [...]

Хотя роман Короткевича и не будет издан, но обсуждение его будет полезным для наших любезных издателей.

СТАРШЫНЯ: Слова мае Іван Аляксеевіч Скрыган.

І.СКРЫГАН: Мабыць, больш правільным было б [...], што першым павінен быў выступіць Леў Салавей, і гэта ўнесла б яснасць у нашу размову. Цяпер усе кропкі над “і” пастаўлены. Мабыць, мне няварта паўтарацца, бо ўсе думкі, якія былі выказаны, што раман “Каласы пад сярпом тваім” добры, патрэбны, але гісторыі ніхто не закранаў, а тут у рамане адлюстраваны вельмі важны перыяд гісторыі, звязаны з сапраўднымі падзеямі часу дзейнасці Кастуся Каліноўскага.

Я не жадаю быць прарокам і наперад сказаць, што выдавецтва не выдасць гэты раман. Мне так думаць не хочацца. Магчыма, і выдасць, але я не ўпэўнен, што трэба быць і такім упартым Валодзі Караткевічу. [...]

У Караткевіча ёсць адзін «грэх» – гэта захапленне не ў меру другарадным. [...] Але ёсць яшчэ заўвагі гістарычнага характару, якія абавязкова патрэбна ўлічваць. Вось паглядзім на адносіны Загорскага да асяроддзя, у якім ён жыве. Тут ёсць некаторая няпраўда – гэта панібратства з сялянамі, замілаванне, рыцарства запозненае. Ігнараваць гэтыя акцэнтны нельга. Я не ведаю кнігі, якая была б без акцэнтаў, я не ведаю творчасці, якое было б без акцэнтаў. Безумоўна, калі Караткевіч не будзе гэтага рабіць, з выданнем гэтай кнігі будзе вельмі дрэнна. Ёсць жа яшчэ палітычны погляд на гэтыя рэчы, а яны ў рамане вельмі склізкія, напрыклад, пра гістарычную місію беларусаў.

Ул.КАРАТКЕВІЧ: Пастаўце гэтыя акцэнтны. Такімі заўвагамі кідацца нельга, дарагі Іван Аляксеевіч.

І.СКРЫГАН: Калі будзеш маліць, дык паставім гэтыя акцэнтны. Там, дзе ідзе гаворка пра беларусаў, пра некаторую замілаванасць...

Ул.КАРАТКЕВІЧ: Не гаварыце агульных слоў.

І.СКРЫГАН: Добра. Чытаецца падтэкст так, што беларуская нацыя вышэй другіх нацый. У рамане гэта ёсць.

Ул.КАРАТКЕВІЧ: Сорамна так гаварыць, гэта палітычны данос з трыбуны.

СТАРШЫНЯ: Паважайце прамоўцу!

Ул.КАРАТКЕВІЧ: Такого прамоўцу паважаць нельга.

СТАРШЫНЯ: Калі вы так будзеце адносіцца, дык нам прыйдзецца спыніць абмеркаванне.

Ул.КАРАТКЕВІЧ: Але гэта нядобра, сорамна так гаварыць.

І.СКРЫГАН: Можа быць, таму выдавецтва баіцца публікаваць ваш раман, т. Караткевіч. Нельга так крыўдзіцца.

Ул.КАРАТКЕВІЧ: Я прашу гэта запісаць. Гэта сорамна.

І.СКРЫГАН: Я хачу яшчэ сказаць пра сыраватасць. Раман патрабуе апрацоўкі і дапрацоўкі, а вы вельмі хутка забываеце пра свае тэксты, не любіце звяртацца да сваіх твораў. Гэта шкодзіць.

СТАРШЫНЯ: Слова мае т. Адамчык.

В.АДАМЧЫК: [...] Я хачу вярнуцца да асобы рэдактара рамана, да пазіцыі Льва Салаўя. Ён не выказаў тут сваіх адносін да гэтага рамана. [...]

Л.САЛАВЕЙ: Я прывёў рэцэнзію Лужаніна і гаварыў, з якімі яго заўвагамі я згодзен.

В.АДАМЧЫК: Мне здаецца, што рэдактар гэтага рамана не мае сваёй выразнай пазіцыі. Па-першае, ёсць невялікая вальнка ў тым, што раман не выдаецца. Мне хацелася б, каб вы прачыталі сваё заключэнне на раман, выказалі свае больш глыбокія адносіны да рамана, а не проста цытавалі Лужаніна. [...]

Вам прывезлі Лужаніна, які, можа быць, быў не зусім здаровы. Але вам трэба было ўзяць у рукі скальпель і рабіць аперацыю, глыбока рабіць, таму што аўтар гэты наравісты і, калі не ўзяць у рукі аловак і, седзячы з ім, выкінуць сёе-тое лішняе, то нічога не атрымаецца. Караткевіч тут ёсць, і павінна быць рэдактарская работа. А вось гэтай рэдактарскай работы, як мне здаецца, Лева Салавей не хоча браць на сябе, ён абапіраецца на рэцэнзію Лужаніна – і ўсё.

Л.САЛАВЕЙ: Рамана ў выдавецтве няма. Аб чым ты гаворыш, калі няма тэкста рамана, калі няма над чым працаваць.

Ул.КАРАТКЕВІЧ: Калі на тое пайшло, то раман ляжыць ужо некалькі гадоў у вас, а гэтыя размовы, што быў хворы Мележ і г.д., нічога не варты. Вы падумайце, колькі гадоў вы ўжо марынуеце гэты раман.

В.АДАМЧЫК: [...] Зараз наконт заўвагі Івана Аляксеевіча аб тым, што ў Караткевіча не толькі ў гэтым рамане, але і ва ўсёй яго творчасці ўздымаецца беларус, ён не паказваецца так прыніжана. Я заўсёды думаў, што ў нашай літаратуры ёсць той недахоп, што мы паказваем свайго чалавека неяк прыніжана. Тут справа ідзе аб тым, каб узняць нашага чалавека. Такія спробы ўзняць нашага чалавека, беларуса, ужо зроблены ў “Птушках і гнёздах” [раман Я.Брыля. – С.Ш.]. Можна быць, такая спроба ўзняць чалавека, беларускага чалавека, ёсць і ў Караткевіча. Вось, скажам, Міхаіл Шолахаў вельмі ўзнямае свайго чалавека, а мы чамусьці яго некалькі прыніжаем.

І.СКРЫГАН: Можна быць, я не зусім дакладна выказаўся. Але мне здаецца, што часамі ў рамане ёсць няўдалыя фармуліроўкі, якія можна няправільна чытаць, як нядобрае захапленне. А тое, што ён узімае такую тэму, мяне вельмі радуе, што знайшоўся такі пісьменнік Караткевіч, які так добра малюе нашу гісторыю. Але ўсё ж такі фармуліроўкі некаторыя трэба пісаць больш дакладна, каб не магло быць ніякіх прыдзірак.

СТАРШЫНЯ: Літаратура – гэта не фармуліроўкі.

І.СКРЫГАН: А я гэтага не гаварыў.

Абвялічаецца перапынак на 15 хвілін.

Пасля перапынку. Старшынюе Іван Мележ. [...]

І.НАВУМЕНКА: Тут разгарэліся спрэчкі пра паказ панства. Уся наша літаратура XIX і XX стагоддзяў, савецкая літаратура ўзніклі на пафасе нянавісці народа да панюў. Значыць, літаратура мае адпаведныя традыцыі.

Раман Караткевіча не ўкладаецца ў тыя рамкі і межы, да якіх мы прызвычаліся. Трэба паглядзець на талент Уладзіміра Караткевіча пры расстаноўцы сацыяльных акцэнтаў і адзначыць, што яны справядлівыя, але па прыродзе таленту – Караткевіч выключны рамантык. Гэта божа дар, з якім ён прыйшоў у літаратуру і робіць тое, што ніхто не рабіў да яго ў беларускай літаратуры.

Тое, што піша Караткевіч – гэта не раман у гістарычным жанры, а рамантызацыя гістарычнай хронікі. І толькі так трэба падыходзіць да рамана “Каласы пад сярпом тваім”. Ён тут нагадвае Сянкевіча, Дзюма. Гэта значыць, знаходзіцца ў сферы выключнасці і тое, што ў рамане дзеючыя асобы князі і іншыя паны і шляхта, дык тут прастору больш, бо жыццё сялян ніякай выключнасці не мае, яго лупшуюць і прыгнечваюць, а ў жыцці князёў тут і балі, і паляванні, і г.д.

Але ці можам мы пагадзіцца з тым, што ў рамане большае месца адводзіцца паказу дваранскага жыцця, чым сялянскага? У той час былі дваранскія дэмакраты і разначынцы, якія парывалі з дваранствам і пераходзілі ў клас дэмакратаў. І з такой расстаноўкай сіл можна згадзіцца, каб паказаць усе веянні, якія былі ў той час на Беларусі. Але раман Караткевіча не сугуба гістарычны раман, бо Караткевіч гістарычнага рамана не піша.

Відаць, Караткевіч не перапрацуе раман у тым плане, калі яшчэ некалькі сямей сялянскіх увядзе, і я не ведаю, ці патрэбна гэта рабіць. Я лічу, што раман павінен выйсці ў свет і часткова ўжо выйшаў у “палымянскім” варыянце. Патрэбна даць парады аўтару па скарачэнню рамана, і я б на яго месцы не быў такім упартым.

Караткевіч вельмі любіць прыгодніцтва. Дарослым чытачам гэта даставіць менш асалоды, але дзеці будуць чытаць з вялікай цікавасцю, узахлёб. Без прыгодніцтва, без авантур Караткевіч жыць не можа. Але я б палічыў за лепшае без гэтага. Напрыклад, там, дзе імператрыца Кацярына II залазіць у палатку князя, відавочна, патэнцыя была. І гэтак жа ён паступіў з польскай каралевай. [...]

Такім чынам, вы цяпер улчыце, што паўтары тысячы старонак – гэта тры чвэрці “Войны и мира”. Я лічу, што калі будзе два тамы, будзе вельмі няблага. І рэдактару, і аўтару ёсць там над чым папрацаваць.

СТАРШЫНЯ: Слова мае Алесь Асіпенка.

А.АСПЕНКА: Калі мне ўручылі чатыры фаліянты Караткевіча, я з жахам падняў іх. Мяне спыталі, ці не зраблю я так, як зрабіў яшчэ з адным вялікім фаліянтам Караткевіча аркушаў на 25, калі я, как дурань, сядзеў два тыдні з алоўкам у руках. Мы сабраліся тады ў вузкім коле сакратарыяту і ўгаварылі Караткевіча паправіць. Ён быў тады такі лагодны, добры, і мы былі лагодныя. Мы тады добра папрацавалі, а праз некаторы час я даведаўся, што яшчэ да таго, як мы абмяркоўвалі, усё было вырашана, і мы, па сутнасці, рабілі такую работу, як качанне каменняў на гару. І толькі дзеля цікавасці пачытаць Караткевіча яшчэ раз і рабіць абмеркаванне – гэта вельмі цяжка. Але, можа, на гэты раз лёс будзе лігасней. [...]

Цяпер – пра сам раман. Мне здаецца, што многія заўвагі, аб якіх я даведаўся з рэцэнзіі, зроблены вельмі добрасумленна, і некаторыя размовы, якія тут чуліся з поваду акцэнтаў, якія Навуменка трапна характырызавалі як тыя, да якіх ужо прызвычаліся, што, напрыклад, немца трэба маляваць іменна так, а калі паявіўся нейкі іншы немец, то адразу ўжо пачынаюцца нейкія размовы, — мне здаецца, што такія размовы не маюць падставы. Тут мы забываем адну рэч – што да гэтага часу ўжо былі дэкабрысты, а яны таксама былі памешчыкамі, і адным з цэнтраў дэкабрыстаў была Магілёўшчына, якая аказвала вялікі ўплыў на памешчыкаў, якія імкнуліся да нацыяльнага самавызначэння. Вось таму нельга так агульна падыходзіць да памешчыкаў, бо гэта было б скажэннем гістарычнай праўды.

Сам Караткевіч з Прыдняпроўя. Але я падумаў, ці правільна глянуў ён на гэта Прыдняпроўе. Трэба адзначыць, што Прыдняпроўе – гэта выключная мясціна Беларусі. Калі ўзяць даведнік, выданы ў 1770 годзе, які быў зроблен для Кацярыны II і па яе ініцыятыве, то вы ўбачыце там цікавыя месцы. Там гаворыцца аб магілёўскім

намесніцтве, што гэта было багацейшае намесніцтва. [...] Калі Кацярына Паўлаўна, цэсарэўна, праязджала праз Магілёў, яна пісала лісьмо аднаму вялікаму князю: “Ваша вялікасць, я чакала тут сустрэць самых бедных людзей і самых горшыя дарогі...”. [...]

У 1320 годзе ўпершыню ў польскай хроніцы сустракаем, што Магілёў належыць да Польскай кароны, потым знаходзім, што ён уваходзіць у Літву, а ў 1671 годзе войскі Аляксея Міхайлавіча выганяюцца з гэтага краю. Якая расстаноўка сіл была напярэдадні перадзелу Польшчы ў той час, які апісвае Караткевіч у сваім рамане «Каласы пад сярпом тваім»?

Калі ў Віцебскім намесніцтве была рэлігія каталіцкая, праваслаўнай царквы там яшчэ не было, а на Магілёўшчыне была ўжо заснавана праваслаўная царква. Тут знаходзіўся патрыярх, архіерэй, шэсьць праваслаўных цэркваў, астатнія былі грэчаскія і ўніяцкія. Што датычыць астатняга Прыдняпроўя, дык там была адна царква грэчаская і адна ўніяцкая. Сярод паноў практыкавалася каталіцтва. Да таго часу пачынае вырастаць чыста беларускае панства, якое іспаведала праваслаўную рэлігію. Яно хацела сыйсці з-пад уціску каталіцтва, і калі вяліся войны, яны заўсёды былі і на якойсці рэлігійнай глебе.

За шэсьцьдзсят год, якія прайшлі ў рамане Караткевіча, адбыліся вялікія змены. Чаму мне падабаецца расстаноўка сіл у Караткевіча і чаму я не магу згадзіцца з Іванам Аляксеевічам? У той час вялікія лаціфундзіі засталіся, а пагарэла дробна-шляхецкае дваранства. Землі Зорыча пашыраюцца на Шклоў і Рагачоў, гэта значыць Зорыч захапіў дробную шляхту. Кацярына II, прыехаўшая да сваёй наперсніцы Кацярыны Дашкавай, якая пражывала ў сваім маёнтку Дашкаўка пад Магілёвам, піша: “Тут паноў вялікіх няма, паны вельмі дробныя”, і што ў сувязі з гэтым яна вымушана з імі весці барацьбу і г.д. Аднак, прайшоў час і Зорыч разарыўся, і Дашкава, ахвяраваўшы сваімі маёнткамі, уехала з-пад Магілёва. Але маёнткі засталіся, грошы ў паноў засталіся, і на гэтай базе пачынаюць багацець беларускія паны, якія ў свой час былі ў залежнасці ад польскай шляхты, прышлых дварян, а потым расійскіх памешчыкаў, і тут пачынаецца іх усведамленне сваёй патрэбы ў самастойнасці.

У Беларусі, як нідзе, памешчыкі былі звязаны з прамысловасцю, бо на землях іх маёнткаў стаялі цагельныя заводы, а цагельная прамысловасць у той час вельмі хутка расла. А таксама пачалі вырабляць поташ. Памешчыкі ўзбагачаюцца, а карэнні, якія былі, засталіся.

І тут паўстае пытанне аб паншчыне, якая дыскуціруецца ў гістарычнай літаратуры. Некаторыя гісторыкі даказваюць, што тут паншчына была больш цяжкай. Забываюць пра адну вельмі важную дэталю, пра якую нельга забываць. Справа ў тым, што прыехаў рускі памешчык Зорыч, — у Караткевіча гэта здорава паказана, — і яму было невыгодна рабіць 5 дзён паншчыны, а каталіцкія памешчыкі выкарасталі гэта ў барацьбе супраць яго. Суперніцтва розных паноў, асабліва на Магілёўшчыне, было менш, чым у якой-небудзь другой губерні. З другога боку былі Кроеры. Гэта таксама здорава ў Караткевіча паказана. Нават гэты Кроер баіцца зрабіць большую паншчыну, таму што яго памешчыкі будуць супраць яго. Гэта гістарычна апраўданыя рэчы. Вы памятаеце, як адзін цверскі памешчык паспрабаў вызваліць сялян ад прыгону. Яго асудзілі. З другога боку мы ведаем, што памешчыкаў асабліва жорсткіх стараліся прывесці да парадку. Некалькі памешчыкаў беларускага паходжання былі больш ліберальнымі. У першым камітэце найбольш ліберальныя былі Аляксандрам II скліканы для выпрацоўкі праграмы. Сярод пяці чалавек былі два памешчыкі з Беларусі: Скірмунт Мінскі і Скірмунт Віцебскі. [...] Чаму я гэта гавару? Калі я чытаў Караткевіча “Каласы пад сярпом тваім”, я бачыў адказы на ўсе гэтыя пытанні. Як быццам Караткевіч ездзіў на Магілёўшчыну і сам убачыў, як усё гэта было. Гэта пісьменніцкая празарлівасць. Праўда, Караткевіч перанёс некаторыя рэчы больш ранняга перыяду на больш позні перыяд. Наконт дзядзькавання, наўрад ці яно было ў гэты перыяд. Але самы гэты звычай быў. [...]

Калі я слухаў Лёву Салаўя, я акуратна выпісаў тья заўвагі, якія ён рабіў, з некаторымі з іх я не згодзен. Па-першае, мне здаецца, што сам тэрмін – падняцца да ўзроўню бездакорнасці – гэта, значыць, сказаць вельмі гучна і прыгожа. [...] Ці ёсць хто-небудзь бездакорны? Я не ведаю. Нельга кідацца такімі фармулёўкамі.

Далей: хроніка народа, а не хроніка князёў Загорскіх. Я таксама не зусім разумею, што такое хроніка князёў Загорскіх. Не павінна быць ні хронікі сялян, ні хронікі князёў Загорскіх. А скажыце мне, як робіць Шолахаў, калі ён бярэ белагвардзейскага афіцэра з вярхушкі казачтва і дае яго радаслоўную? Дарэчы сказаць, і Шолахаў гаварыў, што ён не паказваў тое, не ўзяў гэта і г.д. Вось і тут аўтар узьў Загорскага, але нельга гаварыць, што ён не паказаў сялян. Тут так ставілася пытанне: наша вёска не знайшла належнага месца. Там, у Шолахава, была паказана сям’я Рыгора Мелехава, а тут паказана сям’я Каршунова. Усё даецца тыпова. Там гуляюць святкаванне і разам даецца нейкі перанос. Гэта зроблена вельмі здорава кампазіцыйна. Чаму ж трэба гаварыць, што няма супрацьстаўлення?

Правільная заўвага наконт таго, як падаецца натоўп, але там няма тых людзей, якіх мы ведалі б. Аднак цяпер усё гэта перакантоўваць – гэта азначала б пісаць усё наноў. Мне здаецца, што гэта было б не зусім разумна.

Далей гаворыцца аб тым, што “забіць Загорскага – гэта душу загубіць перад богам”. Трэба мець на ўвазе, што гэта гаворыць селянін. Вы забываеце псіхалогію селяніна. Уявіце сабе, што ў сялянскай вайне былі сяляне, якія верылі ў Лютэра, але яны не маглі гаварыць стылем ХХ стагоддзя.

Далей гаворыцца, што “адных ратуюць, а другіх паляць”. Так яно і было. У час аднаго сялянскага паўстання маёнтак аднаго дзекабрыста самі сяляне ахоўвалі. Што ж тут такога? Мне здаецца, тут мы гаворым на адной ноце.

Наконт любавання мужыкоў разбэшчанае. Не ведаю, чаму гэта Караткевіч выкрасліў. Справа ў тым, што некаторыя разбэшчаныя памешчыкі разбэшчвалі сваіх сялян. Вось вазьміце першы том зборніка па гісторыі Беларусі. Там прыводзяцца дакументы наконт таго, што былі скаргі сялян на тое, што памешчык кожную ноч браў да сябе новую дзяўчыну. Пасля гэтага ён даваў кожнай па турэцкаму платку. Такі дакумент маецца не адзін, а іх некалькі. Тут паказваецца страх не толькі перад тым, што іх разбэшчвалі фізічна, але і духоўна. Мне здаецца, што гэта месца, наадварот, трэба нават пасіліць, а не выкрэсліваць.

А наконт таго, што залязалі пад коўдру Кацярыны, то, я лічу, гэта проста анекдот. [...]

У Караткевіча ёсць замілаванасць да ўсяго роду Загорскіх. Тут відавочна ад «жарабца» ідзе, як правільна сказаў Лобан. Ён [Ул.Караткевіч. – С.ІІІ.] напісаў на сучасную тэму: вось хапае дзяўчыну на рукі і нясе яе на гару і не замарыўся. (Смех.) Рабіць тут палітычнага акцэнта няма чаго.

Ёсць яшчэ такая заўвага: вобраз Кастуся Каліноўскага павінен быць больш яркаватым. На маю думку, тут нівеліроўку рабіць не трэба. [...] Вось чытаючы ўспаміны Веры Фігнер, бачыш, як людзі тады памыляліся, ды і цяпер, калі партыя намі кіруе, мы таксама яшчэ не ўсё выконваем як належыць. Вядома, група Каліноўскага – гэта не група змоўшчыкаў. Вы не забывайце – гэта цэлы рад іншых з’яў у рускай і беларускай рэчаіснасці, і пра гэта трэба гаварыць іменна так. Караткевіч можа на новых матэрыялах прасачыць за сувязямі з парызскім падполлем, лонданскім і венскім падполлем, але гэта іншая тэма і ўсяго ў адным рамане не скажаш.

Калі падыходзіць да таго, што напісана ў рамане “Каласы пад сярпом тваім”, гэта цікава, і няма там столькі грахоў, каб выклікаць такую бурную рэакцыю. [...]

Яшчэ жадаю параіць Караткевічу вось што. Я праглядзеў усе праўкі, і яму трэба не шкадаваць сябе – балюча ці не балюча, а патрэбна скараціць раман. Вось такія месцы, дзе Майка з’яўляецца і ідзе доўгая размова і нічога не вынікае з яе, а ты, Валодзя, захапляешся, з цябе як з фантана нафта б’е, а калі б паглядзеў сам і прыслухаўся да парад і скараціў, дык раман толькі б выйграў ад гэтага. [...]

Я не схілен думаць, што раман ўсё ж будзе выдадзены, але трэба, каб і Караткевіч, і Салавей не гарачыліся так [...], таму што сапраўды няма ад чаго гарачыцца.

Я хачу яшчэ сказаць, што раман гэты такі здабытак, што чытаецца ён вельмі добра, цікава, але ўсё ж ты не Леў Нікалаевіч Талстой. Але рэч гэта прыстойная, і ў Беларусі пакуль што адна такая рэч.

СТАРШЫНЯ: Слова мае Адам Мальдзіс.

А.МАЛЬДЗІС: Мне хочацца пачаць сваё выступленне з таго, што я не згодзен з Іванам Навуменкам. Ён гаварыў, што Караткевіч рамантызуе гісторыю, а не піша ў адпаведнасці з гістарычнай праўдай. Гэта ж не такі раман, як “Пётр I”, дзе ўсё заснавана на дакументальных архіўных матэрыялах. Тут персанажы выдуманы фантазіяй аўтара, але ўвесь гістарычны фон, праўдзівасць, дух эпохі ў рамане ёсць. Мне здаецца, гэта якраз з’яўляецца моцным бокам твора. Тут Генадзь Кісялёў правільна гаварыў, што Караткевіч напісаў твор, які цалкам і поўнасьцю адпавядае гістарычнай праўдзе.

Я хачу ў некаторых момантах палемізаваць з тым, што гаварыў у сваім выступленні Леў Салавей. Галоўнае, што інкрымінуецца Караткевічу, гэта тое, што ён, маўляў, напісаў не хроніку народнага жыцця, а хроніку роду князёў Загорскіх. Ці правільна такое сцверджанне? Ці меў аўтар права пісаць хроніку Загорскіх? Мы ж не крытыкуем Льва Нікалаевіча Талстога за тое, што ён пісаў “хроніку” Растых і Балконскіх, а не паказваў вайну 1812 года праз успрыняцце тых сялян, якія вынеслі на сваіх плячах ўсю гэтую вайну. Ніхто не прапанаваў бы ў свой час і не сказаў бы Талстому, каб убраць князя Балконскага, таму што гэта не прадстаўнік працоўнага народа. Справа ў тым, што з тых жа самых князёў, з шляхты выходзілі тыя людзі, якія ў свой час рухалі прагрэс. Гэта не выкінеш з гісторыі. Рэдактара, мабыць, больш устрайвала б, каб у цэнтры рамана быў не пан Загорскі, а які-небудзь беларускі Пугачоў. Але гэта не адпавядала б гістарычнай праўдзе. Паўстанне 1863 года не было сялянскім паўстаннем. З гэтым усе гісторыкі – і рускія, і польскія – згаджаюцца, а вось беларускія гісторыкі яшчэ не сказалі свайго слова аб паўстанні 1863 года. І ў гэтым адна з прычын таго, чаму з боку некаторых літаратараў гэты раман выклікаў такія адносіны, якія мы маем з боку выдавецтва.

Дарэчы, наконт таго, ці былі беларускія князі. Толькі калі мы станем на пункт прызнання выключнасці беларускай нацыі, яе бяскласавасці, тады прыйдзем і да вываду, што беларуская нацыя не мела сваёй арыстакратыі. Але ж гэта супярэчыць ленінскім палажэнням. Такія князі на Беларусі былі. Ці можна іх лічыць беларускімі князямі? Дакументы аб гэтым сведчаць. Я многа прачытаў мемуарнай літаратуры першай паловы XIX стагоддзя і пераканаўся, што сярод беларускіх магнатаў беларуская мова была значна распаўсюджана, яна была пашырана значна больш, чым у гэтым мы перакананы зараз. Справа ў тым, што са сваімі прыгоннымі шляхта вяла размовы не на французскай мове, а на беларускай, і сабраўшыся на вечары, спявала беларускія песні. Вось Эмілія Плятэр успамінае, што самымі любімымі песнямі ў іх двары былі беларускія песні. Значыць, падобныя людзі, як князь Алесь Загорскі, з’яўляюцца гістарычнымі асобамі.

Трэба адзначыць, што Караткевіч часамі выдае жадаемае за сапраўднае. У яго, напрыклад, Алесь Загорскі ўжо ў 17—18 год склаўся як рэвалюцыянер. Мне здаецца, што некаторыя разважанні юнага Загорскага трэба было б перанесці на часы яго больш сталага ўзросту, а то ён занадта рана з’яўляецца празмерна свядомым.

Ці правільна паказана паўстанне 1863 года? Праўда, у гэтай частцы рамана яшчэ няма паўстання, але ўжо ёсць тыя рухаючыя сілы, якія потым прывялі да гэтага паўстання. Калі аўтар паказаў рухаючыя сілы паўстання правільна, то мы можам мець надзею, што ён правільна паказаў потым і паўстанне 1863 года.

Трэба сказаць, што мы доўгі час ацэньвалі паўстанне 1863 года з вульгарна-сацыялагічных пазіцый, ацэньвалі яго як сялянскае, аграрнае паўстанне. Раней лічылі, што нацыянальна-вызваленчая барацьба, антыцарскае паўстанне было толькі на польскіх землях, а ў нас было толькі антыпрыгонніцкае выступленне, прычым спа-

сылаліся на словы Маркса аб тым, што ў Літве паўстанне набывала аграрны характар, а бліжэй да Ліфлянды яно мела характар аграрнай рэвалюцыі. Але там сялян заклікалі, каб яны ішлі абараняць каталіцкую веру. І, калі прыводзіла іх з сабой шляхта, не ішлі ў атрады самавольна. А ў Ліфлянды пад уплывам царскіх улад, сяляне сапраўды нападалі на панскія маёнткі, але тых паноў, якія ўзначальвалі вызваленчы рух. Гэта было супраць паўстання, а не за паўстанне.

А што ж тварылася на Магілёўшчыне, дзе разгортваюцца падзеі ў рамане? Мы павінны ўспомніць ленінскія словы аб паўстанні 1863 года. [...] Ленін пісаў: «Пока народные массы России и большинства славянских стран спали еще непробудным сном, пока в этих странах не было самостоятельных массовых демократических движений, шляхетское освободительное движение в Польше приобретало гигантское, первостепенное значение с точки зрения демократии не только всероссийское, не только всеславянское, но и всеевропейское».

Тут дакаралі аўтара, што ён любуецца шляхтай. Але Ленін пісаў, што тады маса шляхты стаяла на чале рэвалюцыйнага руху ў Еўропе. Значыць, Караткевіч любуецца тым, кім трэба было любаватца, бо іменна такая шляхта ўзначальвала паўстанне 1863 года. Добра, што Караткевіч паказвае якраз тую масу дваранства, якое было рэвалюцыйным, антыцарскім па настрою і не толькі ўзначальвала паўстанне, але і перадавала свае землі сялянству. Былі ж і такія, якія не жадалі аддаваць землі сялянам. Няўжо супраць іх патрэбна было паўставаць? Але навошта выдумляць порах? Нямнога сялян і літоўскіх, і беларускіх удзельнічала ў паўстаннях. Нямнога сялян (там, дзе большая частка іх была каталіцкай) ішло за Кастусём Каліноўскім. А на Магілёўшчыне вядомы толькі два-тры прозвішчы сялян, якія ўдзельнічалі ў паўстанні.

Я не зразумеў, што патрабуецца ад аўтара ў рэцэнзіі М.Лужаніна адносна Корчака. Відаць, каб сяляне рэзалі ўсіх без разбору і нападалі і на Кроера, і на Загорскіх. Тут нам зноў да рэчы ўспомніць ленінскія словы. Ленін крытыкаваў Драгаманаву, што ён становіцца на пункт гледжання непісьменнага селяніна, які не ведае, хто яго вораг. Паколькі гэты шляхціч выступаў супраць царскага самаўладства, значыць, аб'ектыўна гэты шляхціч з'яўляўся сябрам прыгоннага селяніна. І трагедыя гэтага селяніна ў тым, што ён не мог зразумець, хто яму сапраўды сябар. У гэтым прычына паражэння паўстання 1863 года, што сялянства не падтрымала паўстанцаў.

Тут гаварылі, што трэба паставіць больш выразна, акрэслена сацыяльныя акцэнты, што нельга паказваць Загорскіх добрымі. Гісторыя ведае на тэрыторыі Беларусі, дзе былі многія такія роды, як Загорскія, многія дваранскія роды, у якіх з пакалення ў пакаленне перадаваліся гуманныя погляды, і сялянству было не ўсё роўна быць прыгонным Загорскага або Кроера, у якога ён павінен быў працаваць зусім у іншых умовах. Мы ведаем на тэрыторыі Беларусі многіх прадстаўнікоў буйнай шляхты, якія самавольна вызвалілі сялян наперакор царскім уладам (Храптовічы, Манюшкі і інш.), і, заўважым, што сярод буйной шляхты было больш адукаваных людзей, якія разумелі немінучасць гібелі прыгоннага права. Вазьміце ўдзельнікаў паўстання 1863 года. Многія з іх – прадстаўнікі той самай буйнай шляхты. Іменна сярод гэтай шляхты і былі вельмі пашыраны прагрэсіўныя антыпрыгонніцкія, антыцарскія погляды. Адтуль вышлі найбольш паслядоўныя ўдзельнікі паўстання 1863 года.

Мне здаецца, што тут трэба глядзець на падзеі 1863 года вельмі гістарычна, не мадэрнізуючы іх. Справа ў тым, што паказанае ў рамане адпавядае гістарычнай праўдзе.

Сапраўды, у рамане Караткевіча не ўсё бездакорна. Мне не спадабалася вонкавая прыгажосць, якая ёсць у асобных сцэнах, не ўсе жаночыя вобразы мне імпануюць. Аўтар часам робіць Алеся Загорскага занадта самім сабой. [...] Але ідэальны раман – рэч немагчымая, у прыродзе ідэальных раманаў не бывае.

Мне здаецца, што тое, што напісаны гэты твор – вельмі карысна, таму што ён запаўняе незапоўненую старонку нашай гісторыі.

І апошняе. Само выданне гэтага рамана, пытанне аб тым, выйдзе або не выйдзе ён, — усё гэта набывае, я сказаў бы, нават міжнародны рэзананс. Вось нядаўна ў Чэхаславакіі выйшла кніжка Жыдліцкага пра беларускую літаратуру. [...] Там гаворыцца аб гэтым рамане як аб самым сур’ёзным здабытку за апошнія гады ў беларускай прозе. Ды і палякі многія мяне даўно ўжо бамбардыруюць лістамі з просьбай аб тым, каб, калі толькі выйдзе раман Караткевіча, абавязкова забяспечыць іх экзэмплярамі. [...] Нявыхад гэтага рамана выклікаў бы толькі задавальненне і радасць з боку нашых ворагаў, якія казалі б, што, маўляў, бальшавікі вось як душаць усё прагрэсіўнае. Мы можам нявыхадаць рамана Караткевіча, такім чынам, даць пэўную зброю ў рукі нашых ідэйных ворагаў.

СТАРШЫНЯ: Слова мае Ніл Гілевіч.

Н.ГІЛЕВІЧ: Ужо многа было сказана, пераважна добрага, у адрас гэтага рамана, і, я думаю, што няма патрэбы яшчэ спыняцца падрабязна ў гэтым плане. [...]

Я хацеў бы сказаць аб тым (у чым мяне папярэдзіў у нейкай меры Навуменка), што трэба нам больш лічыцца з творчай індывідуальнасцю аўтара.

Мы прызвычаліся да пэўных традыцый пры паказе гістарычнай рэчаіснасці тых ці іншых падзей у кніжках на гістарычныя тэмы. У прыватнасці, такі падыход адчуваецца і ў падборы тых цытат, якія тут цытаваў Лёва Салавей. Мы чамусьці часамі не глядзім на тое, што сапраўды ёсць [...], а глядзім на рэчы так, як нам хацелася б, або як нам тое ці іншае ўяўляецца.

Калі практычна гаварыць аб выданні рамана Караткевіча, то ні ў якім выпадку зараз аўтар не можа ўсё выправіць адпаведна тым заўвагам, якія зроблены тут і якія маюцца ў рэцэнзіі. Гэта было б проста немагчыма і гэта азначала б, што трэба пісаць новы раман. [...]

ГОЛАС З МЕСЦА: Але гэта яшчэ не скончаны раман.

Н.ГІЛЕВІЧ: Значыцца, калі гаварыць практычна, я паўтараю, неабходна лічыцца з тым, што ёсць і больш памяркоўна. Караткевіч бярэ [...] адну старонку гістарычнай ісціны, а мы патрабуем поўнай. Нельга так. Калі сёння гаворым пра гэты раман, дык трэба глядзець, каб не мудрстваваць лукава: кніга карысная ці не, кніга цікавая ці не цікавая? Мне ніхто яшчэ не даказаў, што гэта кніга не карысная. Аўтар яе кіраваўся самымі высакароднымі помывамі, і ён паказвае гісторыю мастацкім чынам. [...] Нам ёсць магчымасць парадвацца, што ёсць такі талент у нашым асяроддзі і што з’яўляецца такая кніга.

Няма такога народа, як беларускі, у якога было б так многа белых плям у вывучэнні гісторыі беларускага народа і нашай гістарычнай літаратуры. [...] У Балгарыі кожны год з’яўляецца некалькі гістарычных раманаў, 10—12 раманаў і аповесцей на гістарычныя тэмы. Я часам жартую, што ў іх не засталася не толькі ніводнага героя, які супраць туркаў ваяваў, аб якім напісан раман, але нават ніводнага патрыярха ці епіскапа, пра якога не было б напісана з пазіцыяй, што карыснага ён зрабіў ці прагрэсіўнага ён прынёс. А мы так нясмела бярэмся за гістарычную тэму, а калі Караткевіч узяўся, дык замест таго, каб дапамагчы яму, праяўляем незразумелую насцярожанасць, каб столькі часу манеўраваць [...].

Я не ведаю, якія заўвагі і прапановы прымае Караткевіч, якія прапановы для яго прыёмальны, а якія непрыёмальны [...], але я думаю, што раман будзе выдадзены, і не так, як прадказвае песімізм Адамовіча [...]. Я ўсё яшчэ веру ў добрага цара і спадзяюся, што гэты раман выйдзе раней.

Ну, таварышы, так мы ніколі гісторыю нацыі, гісторыю народа не пакажам. Караткевіч бярэ некаторыя вядомыя часткі – дзякуй яму, другія возьмуць другія часткі [...]. Людзі смяцца над намі будуць [...], што мы такія правінцыялы, не разумеем і падыходзім з нейкай артадаксальнай меркай да падзей. [...] Гісторыя была не такая простая. [...]

СТАРШЫНЯ: Слова мае Янка Брыль.

Я.БРЫЛЬ: [...] Калі ў снежні мінулага года Уладзімір Караткевіч звярнуўся да нас у сакратарыят з вельмі законнай просьбай – дапамагчы яму ў справе данясення яго твора да чытача, мы абмяркоўвалі гэта пытанне. Усе члены сакратарыяту чыталі раман, ва ўсіх у нас думка станоўчая. Я гавару і ад імя Максіма Танка, які прасіў гэта перадаць, і ад імя Пімена Панчанкі, які зараз адсутнічае. Ад’язджаючы ў камандзіроўку, Лужанін гаварыў, што ён ні ў якой меры на сваю рэцэнзію не глядзіць як на нейкі кодэкс, які ён пакінуў Салаўю: трымайся толькі так. Мы думалі, што паставіўшы на абмеркаванне гэты раман, мы яшчэ раз афіцыйным чынам выкажам думку літаратурнай грамадскасці пра гэтую вельмі цікавую з’яву нашай роднай літаратуры, выкажам гэтую думку аб’ектыўна, на адпаведным прафесійным узроўні. Будзем гаварыць шчыра: якія яшчэ ёсць сілы ў нашай рэспубліцы, якія з большай прафесійнай адказнасцю могуць пра гэта сказаць? Выказаўшы гэтую думку, мы зробім вялікую справу, бо чытач наш атрымае кнігу цікавую, добрую.

Я згодзен з Адамовічам, што гэтай кнігай будзе прыпаднесены урок, як трэба любіць народ, як трэба разбірацца ў сваёй гісторыі, як аслабаныцца ад зусім непатрэбнага комплексу ніжэйшасці, які ўбіваўся на працягу стагоддзяў усякімі прыгнятальнікамі.

Я думаю, што сённяшняе абмеркаванне сваёй дзелавітасцю, сваім добрым, спакойным, зацікаўленым стаўленнем сведчыць аб уважлівых адносінах да творчасці Уладзіміра Караткевіча, чалавека, на мой погляд, вельмі таленавітага. Давайце падумаем аб тым, які пісьменніцкі лёс у гэтага чалавека. Ці многа мы знойдзем людзей, якія будуць пісаць, пісаць, а іх не будуць друкаваць, і ўсё ж такі пасля гэтага чалавек зноў садзіцца і піша. На мой погляд, аб гэтым трэба сказаць і працягнуць руку дапамогі нашаму добраму таварышу, тым больш, што наўрад ці знойдзецца ў нас замяніць яго ў такой тэме, у такім жанры.

Вельмі нялёгка і рэдактару бывае пры такіх абставінах. Я ўяўляю сабе нашага беларускага сярэднеарыфметычнага рэдактара, на якога нібы стог сена абрушыўся... Вось таму я разумею і ролю Лёвы Салаўя, якому прыходзіцца быць тут сёння нібы між молатам і кавадлам.

Калі я ішоў на абмеркаванне гэтага рамана, то я не думаў, што трэба гаварыць аб сімпатыі да Уладзіміра Караткевіча, думалася аб тым, што будзе, калі махавае кола будзе круціцца само па сабе, а малатарня будзе стаяць толькі таму, што няма прываднога рамяня. Я думаў аб тым, як бы нам давесці нашаму выдавецтву, што тут у нас сабрался не гоп-кампанія якая-небудзь, а сабраліся сур’ёзныя людзі, якія з усёй шчырасцю, сур’ёзна думаюць аб нашай літаратуры [...]. І вось мы думаем, як бы нам знайсці агульную мову з выдавецтвам, як нам прымусяць яго паверыць нам, што мы хочам, каб квітнела наша літаратура [...]. Думкі гэтыя не з’яўляюцца нейкім адхіленнем ад чагосьці галоўнага, бо мы ведаем, што такая тэма нам вельмі патрэбна, такі раман нам патрэбны, і ён павінен быць выданы, хоць, можа быць, у крайнім выпадку аўтар можа ў некаторай меры яго дапрацаваць. [...]

Вось тут сядзіць Іван Мележ. Калі мы з ім калі-небудзь абмяркоўваем тую ці іншую рэч і калі я гавару, што вось тут трэба паставіць кропку, то ён адказвае звычайна: “Падумаю”. Дзённая работа аднаго класіка заключалася ў тым, што да абеду ён думаў – ці паставіць кропку, а пасля абеду ставіў гэтую кропку.

Уладзімір Караткевіч – аўтар вельмі нялёгка.

Я два гады назад чытаў яго раман з асалодай і з алоўкам у руках і, калі я гаварыў яму пра свае заўвагі, Валодзя з многім не згаджаўся. Вось, напрыклад, у адной з аповесцей піша пра паездку яго герояў з Любчы да Навагрудка, дзе адлегласць дваццаць два кіламетры, а ў яго гэта падарожжа пяць дзён працягваецца. Яму гаворыш, што так быць не можа, а ён рагоча...

ГОЛАС З МЕСЦА: На гэтай дарозе чатыры карчмы, усё можа быць. (Смех.)

Я.БРЫЛЬ: Не ўсё можна пераўтвараць у жарты. [...]

Можа быць, не зусім правільна мы зрабілі сёння, што сабраліся для абмеркавання рамана? Можа быць, сёння лягчэй было б сядзець у Каралішчавічах і пісаць нешта сваё, чым дапамагаць Уладзіміру Караткевічу выкарабкацца. Трэба даказаць аўтару, што гэта не так, гэта значыць павінна быць адзінаборства на пэўным узроўні. На 72 старонках Максім Лужанін напісаў рэцэнзію. Напісаў рэцэнзію і не застрахаваўся ад памылак. Я рэцэнзію чытаў і скажу, што тое, што адзін Максім падымае ўверх, другі Максім закрэслівае. [...]

Сакратарыату неабходна падумаць, што зрабіць практычна. Магчыма, папрасіць выдавецтва знайсці новага рэдактара? [...] Неабходна дапамагчы выдавецтву і Караткевічу адрэдагаваць гэты твор.

Не хачу, каб здзейсніліся словы Сашы Адамовіча (ціпун табе на язык!), што раман не выйдзе, як і да гэтага часу не выйшаў. Магчыма, усе чатыры тамы за пяць год і не выйдучь, але два тамы выйдучь абавязкова, і ў бліжэйшы час – праз год-два. (Рух у зале.) Так, для такога рамана такі час не вельмі вялікі, і такім пажаданнем хочацца закончыць наша сённяшняе абмеркаванне.

СТАРШЫНЯ: Слова мае Уладзімір Караткевіч.

Ул.КАРАТКЕВІЧ: Мне мала чаго ёсць дадаць да ўсяго таго, аб чым тут гаварылі, да таго ж я не вялікі майстра гаварыць.

Мяне здзіўляе толькі адно, — няхай Кісялёў не палічыць гэта, што я раблю на яго данос, — чаму выключна перадавая канцэпцыя гэтага маладога вучонага мае права на існаванне ў яго кнігах “Сейбіты вечнага” і “З думай пра Беларусь”, і чаму тая ж самая канцэпцыя не мае права выражэння ў маіх кнігах? Я скажу адну адзіную рэч. Я доўга думаў, 12 год збіраў матэрыялы, гадоў 8 пісаў і да цяперашняга часу не канец. Але гэты чалавек асвятліў перад мной тое, што я раблю, і я паверыў і пайшоў. Яшчэ раней, ва ўніверсітэце, я чытаў, што гэта паўстанне не было аграрна-сялянскім супраць паноў, але не мог паверыць сам сабе, што гэта так. І раптам я ўбачыў аднадумаца і гэта паставіла канчатковую мэту, з якой мяне ніхто не сабе. Той жа чалавек, які гэтым займаецца ўвесь час – я бачу ў гэтым не проста аднадумнасць, а роднасць душ. З гэтага акцэнта мяне не саб’юць, ён для мяне адзіна правільны, які я магу прыняць душой сваёй.

Вы павінны ведаць адно: твор яшчэ не закончан. Я не магу супраць гістарычнай праўды гаварыць, што сялянства было рухаючай сілай паўстання. Пачыналі яго не тыя людзі. Іншая справа, што тое ж самае сялянства пасля зразумела праўдзівасць тых людзей, якія паўсталі за яго, але я не магу сказаць аб гэтым з самага пачатку. Прасвятленне гэта – не такая лёгкая рэч, як вы думаеце. Усё было там. За наша прасвятленне прыйшлося слязьмі і крывёю плаціць. А на падман вы мяне не штурхнеце. Прыйшла чарга сказаць у нашай літаратуры самую шчырую праўду. Мы людзі, мы грашым, і падманваем часамі, і робім, што хочаце, але ў адным ёсць наша праўда, і мы павінны быць нязломны, і ніякія меркаванні кан’юктурнага парадку, ніякія меркаванні грашовыя не могуць нас зрушыць. І вось таму я свярджаю, што пачынала паўстанне шляхта, якая не адрознівалася ад разначынства. І тут правільна было сказана аб шляхце. Хіба ж вы не ведаеце, што клас мае ў сабе супярэчнасці? У кожным класе ёсць два класы. Калі мы будзем гаварыць, што Пушкін дваранін, Гогаль дваранін, і калі мы будзем падыходзіць толькі з такім меркаваннем, то можна сказаць, што і Гітлер – выхадзец з пралетарыяў.

Я страшэнна хвалюся. Я чакаў гэтай справы дванаццаць год і чакаў, каб гэта мая праца, нарэшце, атрымала такую ацэнку. Прабачце мне, але я вельмі хвалюся і таму зараз нават куру.

Я хачу сказаць наконт таго, чым гэта справа скончыцца. Скончыцца яна вельмі сумна, калі нават выйдзе і будзе мець нейкі працяг.

Вядома, што дэмагагічная палітыка царызму адштурхнула сялян. [...] Прыгоннікі-бацькі вінаваты ў тым, што забілі сыноў. Я тут прыпадношу жорсткую праўду. Гэта праўда выплыла адзін раз, другі раз, яна выплывала дзесяткі разоў. Сыны – рэва-

люцыйныя дэмакраты былі забіты. Я не буду тут спыняцца на дробязях, на дзядзькаванні і гэтак далей. Гэта ўсё было не толькі сярод Загорскіх, але і сярод Баршчэўскіх і г.д. Не буду гаварыць аб тым, што я інтуітыўна здагадаўся аб гэтай агульнай канцэпцыі, — я аб гэтам чытаў. На Рагачоўшчыне і да гэтага ёсць людзі, якія ведаюць, што там жылі... Я аб адным заклікаю ўсіх: не рабіце з усяго гэтага нейкую лінейку, не параўноўвайце жывое дрэва з тэлеграфным слупам.

Заўвагі Лужаніна я прыняў, але з 70 аркушаў я давёў іх да 50 аркушаў. Тыя заўвагі, якія не маглі пашкодзіць асновам майго рамана, я прыняў. [...]

Дазвольце думаць мне. Я думаў больш, чым два месяцы і больш чым два гады і я разбіраюся ў гэтым гістарычным перыядзе. Прыміце мяне такім, які я ёсць.

Я не стаўлю сябе побач з аўтарам “Капитанской дочки”, а хіба “Капитанская дочка” – гэта не хроніка сям’і Грынёвых? Хіба мы не адмовімся ад думкі, што ў цэнтры твора можа быць толькі асоба, а не звычайны чалавек? Ён што, не герой, калі на ім ўсё гэта трымалася?

Чым скончыцца ўсё? Прымірэннем Карчака? Не. Сяляне не зразумеюць, што яны страцілі ў асобе Карчака. А Кагутаў? Паміж гэтым мужыком і інтэлігентам няма ніякай варожасці і быць не можа, яны стаяць за адну справу.

Перад канцом, калі Алесь Загорскі і Карчак ідуць праз пікет, пасля замаху на Аляксандра II, іх збіваюць на граніцы, калі яны хочуць перайсці яе. Мне гэты канец падабаецца.

Магчыма, праз пяць год мой раман будзе выдадзены.

Ёсць прыемныя людзі і ёсць непрыемныя. І тут у зале большасць прыемных людзей. Але ёсць і непрыемныя людзі і нават вельмі. Але я не буду іх “лапатай” губіць.

Са змовы, бунту ўсё і пачынаецца. Пакуль страшна людзям – яны маўчаць, калі людзям не так страшна – яны пачынаюць разбірацца не толькі ва ўчарашнім дні, але на падставе свайго ўчора страшнага і сёння менш страшнага, яны і пачынаюць бунт. Дзесці тысячам людзей несці аднаго чалавека лягчэй, чым аднаму чалавеку весці тысячы. Чаму ж не бунтаваліся супраць баяраў, а супраць дробнага дваранства? Бо яны абавязаны былі ціснуць.

Я вельмі дрэнна гавару і я пачынаю губляцца.

Не ад бацькі, а ад дзядзькі добрыя пачуцці перадаюцца сыну князя Загорскага. Нават тыгр, калі адчувае да сябе добрыя адносіны, становіцца дабрэйшым. Што ж гаварыць аб людзях? Тое, што меншы акцэнт пастаўлен на Каліноўскім, я лічу гэта маім правам. Будзе другая частка, там будзе інакш. Мне патрэбны чалавек, які б з самага пачатку верыў ва ўсю гэту братазабойную вайну, бо аднаму неспярпіма цяжка.

Я хачу яшчэ сказаць нямнога аб выступленні Івана Аляксеевіча. Яно мне не спадабалася сваім тонам, які мне нагадвае не нашы гады, а тыя часы, калі дзейнічалі нашы таварышы, і частку з іх засыпалі зямлёй, а частка функцыяніруе зараз. І вялікую шкоду нашай сталіцы савецкай і нашай Беларусі яны прычынілі. Я здзіўляюся, чаму вы, Іван Аляксеевіч, адна з ахвяр гэтых таварышаў, разважаеце на гэтай мове. [...] Вы чыталі многа маіх кніг, у адной у мяне два героі: адзін беларус і адзін яўрэй, у другой кнізе – адзін беларус і адзін латыш. Вы чыталі многа другіх кніг, дзе відаць сапраўдны інтэрнацыяналізм. Таму такія рэчы я не магу прапусціць па той простай прычыне, што за гэта можна падаваць у суд, калі б у мяне не было агіды да суда. Трэба сказаць, што мы вялікі народ, таленавіты народ, народ горды і страсны. Але аб гэтым даволі. Выбачайце!

Я.БРЫЛЬ: Слова мае Іван Мележ.

І.МЕЛЕЖ: Таварышы! Да канца падыходзіць абмеркаванне, абмен думкамі, думкамі рознымі, але, як мне здаецца, думкамі, якія варты ўвагі, таму што гэтыя думкі былі шчырымі і прынцыповымі. Таму я адразу хачу сказаць Валодзю Караткевічу, што не трэба ў грубаватым тоне адказваць сваім апанентам. Мне здавалася, што Янка Скрыган гаварыў і разважна, і вельмі далікатна, культурна. Давайце

навучымся гаварыць адзін з другім [...]. Давайце мы перастанем рабіць намёкі ў адносінах такіх вельмі чэсных людзей, як Іван Аляксеевіч Скрыган. [...] Не трэба пераводзіць творчыя спрэчкі ў план такіх грубых палітычных абвінавачванняў. [...]

З усіх сэрцаў, відаць, самае балючае, самае нервовае – гэта сэрца пісьменніка. І таму я разумею, што Караткевіч успрымае ўсе гэтыя размовы з асаблівай чуласцю. Я разумею, што ён павінен быў хвалявацца ўвесь гэты час. Мне гэта зразумела, і я разам з тым думаю, што і ў нас ва ўсіх таксама нялёгка абавязак, бо мы абавязаны гэтаму чуламу, нервоваму чалавечаму сэрцу сказаць адну праўду. У праўдзе гэтай ёсць дзве часткі: адна частка – гэта ўсё прыемнае [...], а другая частка – непрыемнае, але неабходнае для таго, каб весці сур’ёзную дзелавую гаворку. [...]

Тут была выказана аднадушная думка, што кніга Караткевіча варта таго, каб быць выданай. Разам з гэтым была выказана і думка паважаных людзей аб тым, што пры ўсіх станоўчых абставінах, пры ўсёй нашай прыхільнасці да гэтага рамана Караткевіча, ён усё ж такі патрабуе рэдактуры, уважлівай і прынцыповай.

Я чытаў рэцэнзію Лужаніна, чуў выступленні, і ў мяне склалася ўражанне, што ў кожным выступленні былі думкі, да якіх трэба прыслухацца. [...]

Многа добрага было сказана ў выступленні Алеся Адамовіча – нашага ружавашчокага песіміста. Вось выходзіць гэты ружавашчокі чалавек і раптам разам з тым пачынае гаварыць такія сумныя рэчы, што становіцца страшна. А між тым хацелася б, каб гэты песімізм Алеся Адамовіча закончыўся аптымістычна. У той жа час у яго было нямала заўваг па раману, да якіх трэба прыслухацца. Заўвагі, падобныя да яго, узніклі і ў мяне. [...]

Ёсць у рамане нямала раздзелаў, якія напісаны цудоўнай, моцнай прозай – як, скажам, сцэна ў пакоі Кіркора, сцэна ва ўніверсітэце, сцэна расправы з Кроерам, — гэтыя ўсе сцэны напісаны ў добрай, дакладнай манеры. І разам з тым я павінен сказаць [...], што патрэбна яшчэ раз прайсціся па твору з рэдактарам і пераглядзець, бо ёсць раздзелы ў рамане не абавязковыя, ёсць раздзелы вельмі расцягнутыя, ёсць расцягнутыя дыялогі. [...]

...прачытаўшы нямала твораў Уладзіміра Караткевіча, я вынес думку, што ў яго ёсць вельмі добрыя якасці, але ёсць і ўласцівыя яму слабасці, пра якія, па майму перакананню, табе, Валодзя, трэба заўсёды помніць. У цябе часта заўважаецца, напрыклад, схільнасць да ідэалізацыі сваіх любімых герояў. Вось і ў гэтым рамане ты, любячы Загорскага, настолькі яго хваліш, што нарэшце паяўляецца жаданне сказаць: даволі! Узяць хоць бы такі прыклад: усе лепшыя жанчыны, якія ёсць у рамане, усе да адной закаханы ў Загорскага. І Сабіна захапілася, і Гелена, і Майка, і Міхаліна. І ты, Валодзя, увесь час падкрэсліваеш, што ён – Алесь Загорскі – самы лепшы чалавек у свеце, што ён самы разумны. Тут зусім рэальная небяспека такой ідэалізацыі героя, калі герой перастае быць чалавекам і становіцца іконай. Я табе гэта кажу, Валодзя, у плане агульных пажаданняў на будучае. Слабасць гэта была і ў рамане “Нельга забыць”. Мне думаецца, Валодзя, у будучай кнізе табе трэба будзе на гэта звярнуць увагу. Я ўпэўнен таксама, што ў будучых кнігах трэба больш увагі звярнуць на індывідуалізацыю дыялога. Ён часта ў цябе абязлічаны: гаворыць не герой, а аўтар. [...]

Ёсць яшчэ адна небяспека [...]. Усё ж раман – аб гэтым правільна гаварылі – расцягнуты. [...] Я не ўпэўнен у тым, што ў “Полымі” скарацілі тое, што патрэбна скараціць, і ў часопісным варыянце ёсць паўторныя сцэны, ёсць расцягнутыя апісанні. [...]

Разам з гэтым – самая вялікая просьба, каб ты ўважліва падумаў над усім тым, што тут было сказана, і асабліва ўважліва падумаў над рэчамі непрыемнымі – сярод іх ёсць нямала карыснага. [...]